

4^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ
ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΗΣ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
8 -11 Μαΐου 2014
Πανεπιστημιούπολη
Γάλλου, Ρέθυμνο

Μορφές Ανάπτυξης
σε Έναν
Απρόοπτα
Μεταβαλλόμενο
Κόσμο

**Η γένεση της μοναξιάς
υπό το φως της διποκειμενικότητας**

Προσκεκλημένη Ομιλία

Ευαγγελία Γαλανάκη

Χαιρετισμός κατά την έναρξη του 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου Εξελικτικής Ψυχολογίας

Ευαγγελία Γαλανάκη

Συντονίστρια του Κλάδου Εξελικτικής Ψυχολογίας της ΕΛΨΕ

Κύριε Πρόεδρε της Επιστημονικής Επιτροπής,

Κυρία Πρόεδρε της Οργανωτικής Επιτροπής,

Αγαπητές και αγαπητοί σύνεδροι,

Με μεγάλη τιμή και χαρά σάς καλωσορίζω, ως η μία εκ των δύο Συντονιστριών του Κλάδου Εξελικτικής Ψυχολογίας της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας, στο 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο Εξελικτικής Ψυχολογίας, με κεντρικό θέμα «Μορφές ανάπτυξης σε έναν απρόοπτα μεταβαλλόμενο κόσμος». Το Συνέδριο συνδιοργανώνεται από τον Κλάδο Εξελικτικής Ψυχολογίας της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας και το Τμήμα Ψυχολογίας και το Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Το Πανελλήνιο Συνέδριο Εξελικτικής Ψυχολογίας πραγματοποιείται κάθε δύο χρόνια, σε συνεργασία με Πανεπιστημιακά Τμήματα της Ελλάδας. Το 1ο Συνέδριο πραγματοποιήθηκε το 2008 από τον Τομέα Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, το 2ο Συνέδριο το 2010 από τη Σχολή Επιστημών Αγωγής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και το 3ο Συνέδριο το 2012 από το Τμήμα Ψυχολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η μεγάλη επιτυχία των Συνεδρίων αυτών και οι εμπειρίες που αποκομίσαμε αποτέλεσαν ένα άριστο προηγούμενο για τη διοργάνωση του τρέχοντος Συνεδρίου στο Ρέθυμνο.

Ως Κλάδος θεωρούμε εξαιρετικής σημασίας τη συνέχιση του θεσμού αυτού. Είναι μια μοναδική ευκαιρία να παρουσιάσουμε το ερευνητικό έργο μας, να ανταλλάξουμε απόψεις, να ενημερωθούμε για τα πιο σύγχρονα ζητήματα και ερωτήματα στο πεδίο της Εξελικτικής, ορθότερα Αναπτυξιακής, Ψυχολογίας και Ψυχοπαθολογίας, αλλά και να δώσουμε βήμα στους νέους ερευνητές ώστε να διευκολύνουμε και τη δική τους επιστημονική ανάπτυξη. Το Συνέδριο, λοιπόν, έχει ήδη μια παράδοση, που πρέπει να συνεχιστεί και να εμπλουτιστεί με τη βοήθεια και τη στήριξη όλων μας.

Οι ψυχολόγοι που ασχολούμαστε με την ανθρώπινη ανάπτυξη έχουμε τη μεγάλη ευθύνη να αρθρώσουμε τον επιστημονικό λόγο που θα συμβάλλει στην ανάπτυξη, την ψυχική ευεξία και την ψυχική ανθεκτικότητα του ανθρώπου. Αιτήματα ακόμη πιο επιτακτικά και καιρία σε περιόδους ανθρωπιστικής κρίσης. Και τον λόγο αυτόν τον αρθρώνουμε όχι μόνο στη μεταξύ μας επικοινωνία, αλλά και στην επαφή μας με την κοινωνία, μια ευκαιρία που ένα Συνέδριο, όπως αυτό, μπορεί να προσφέρει.

Ως εκπρόσωποι του Κλάδου Εξελικτικής Ψυχολογίας, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε ολόψυχα τον Πρόεδρο της Επιστημονικής Επιτροπής του Συνεδρίου Καθηγητή Γιάννη Κουγιουμουτζάκη, την Πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου, συνάδελφο Θεανώ Κοκκινάκη, καθώς και τα μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής, τις συναδέλφους Κατερίνα Κορνηλάκη (Γραμματέα), Μαρία Μαρκοδημητράκη (Ταμία) και Μαρία Κυπριωτάκη, καθώς και όλα τα άλλα μέλη της Επιτροπής αυτής, που όλοι τους ανέλαβαν επάξια το μεγάλο βάρος της οργάνωσης του Συνεδρίου.

Αναμένουμε με μεγάλο ενδιαφέρον τις ομιλίες των ξεχωριστών προσκεκλημένων ομιλητών μας, Colwyn Trevarthen, Paul Harris, Φρόσως Μόττη-Στεφανίδη και Σπύρου Τάνταρου, τους οποίους ευχαριστούμε θερμά για την τιμή.

Professor Trevarthen and Professor Harris, welcome to the 4th Panhellenic Conference of Developmental Psychology. Your presence is an honor for all of us.

Ευχαριστούμε θερμά και τα δύο Πανεπιστημιακά Τμήματα που δούλεψαν για το Συνέδριο, το αγκάλιασαν και το φιλοξενούν στους ωραίους χώρους τους. Και βέβαια ευχαριστίες εκφράζουμε προς όλους τους χορηγούς και προς την εταιρεία Ibis El Greco που ανέλαβε τη διοργάνωση. Ο Κλάδος Εξελικτικής Ψυχολογίας κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια για να στηρίξει το Συνέδριό μας σε δύσκολους καιρούς.

Ευχαριστούμε όλους εσάς που είστε εδώ σήμερα, που θα συμμετέχετε με τις εισηγήσεις σας και θα παρακολουθήσετε το Συνέδριο. Ευχαριστούμε τους νέους ανθρώπους, και ιδιαίτερα τις φοιτήτριες και τους φοιτητές, που με ενθουσιασμό βοήθησαν στην οργάνωση του Συνεδρίου και που αποτελούν το μέλλον και τη φυσική συνέχειά μας και στο επιστημονικό πεδίο της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας.

Ελπίζουμε ότι το 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο Εξελικτικής Ψυχολογίας θα εκπληρώσει το σκοπό του. Αν ένας από τους κύριους σκοπούς ενός Συνεδρίου είναι ο διάλογος που ωθεί την ανάπτυξη, θυμόμαστε πως οι αναπτυξιακές έρευνες σε όλον τον κόσμο καταδεικνύουν ότι ο ανθρώπινος νους έχει δομή διαλογική.

Σας ευχόμαστε μια ευχάριστη διαμονή στην ωραία πόλη του Ρεθύμνου και μια δημιουργική συμμετοχή στο Συνέδριο.

Σας ευχαριστώ.

**Η γένεση της μοναξιάς
υπό το φως της διυποκειμενικότητας**

**Ευαγγελία Γαλανάκη
Καθηγήτρια Αναπτυξιακής Ψυχολογίας
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Σχολή Επιστημών της Αγωγής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών**

Ferdinand Waldmüller, *Young peasant woman with three children at the window*

Εισαγωγή

Από την ενδομήτρια περίοδο, τη ζωή μας κυβερνά ένα *μεγάλο Συν*. Κατά τη διυποκειμενική προσέγγιση της ανάπτυξης, από την αρχή της ζωής *συναπτυσσόμαστε*.¹ Δύο ξέχωρα όντα – η μητέρα και το βρέφος – συναντώνται, το καθένα με το προσωπικό του μερίδιο, τη *Μοίρα* του, για να χρησιμοποιήσουμε αυτή τη μοναδική ελληνική λέξη. Μοιράζονται κάθε λογής ανθρώπινο βίωμα – καίρια, σταθερά και γενναιόδωρα, αν οι συνθήκες είναι ευνοϊκές.

Προσπαθώντας εδώ και χρόνια, όπως και άλλοι συνάδελφοί μου ψυχολόγοι, με την έρευνα, να προσδώσουμε νόημα στη μοναξιά – πανάρχαια, οικουμενική, αναπόφευκτη, «φυσιολογική» και διά βίου ανθρώπινη εμπειρία –, συνάντησα τη θεωρία της διυποκειμενικότητας. Συγκεκριμένα, τις όψεις της εκείνες που προέκυψαν και προκύπτουν από τη συστηματική έρευνα των τελευταίων δεκαετιών στα βρέφη. Τη συνάντησή μου αυτή την οφείλω στον Καθηγητή Γιάννη Κουγιουμουτζάκη που με παρότρυνε να μελετήσω τη θεωρία αυτή. Επιτρέψτε μου να αναφέρω και τους συνεργάτες του που ερευνούν παραγωγικά στα πλαίσια της θεωρίας αυτής εδώ και χρόνια: τη Μαρία Μαρκοδημητράκη, τη Θεανώ Κοκκινάκη, τον Στάθη Παπασταθόπουλο, τον Δημήτρη Αντωνάκη, τη Βίκυ Τσούρτου, τη Μαριαλένα Σεμιτέκολου, την Έλενα Βιταλάκη, την Αναστασία Πρατικάκη, την Κάτια Μαζοκοπάκη, τη Μαρία Πατεράκη. Δεν είμαι ειδική στη βρεφική ψυχολογία, ερευνώ την παιδική ηλικία. Όμως αναρωτήθηκα ποια θα μπορούσε να είναι η συνεισφορά αυτής της θεωρίας στην ερμηνεία της μοναξιάς, μιας θεωρίας που σε πολλά σημεία της, υπονοεί τη μοναξιά, αλλά δεν την εξετάζει άμεσα.

Με αναφορά, λοιπόν, στην πρώτη σχέση της ζωής και με οδηγό τη *θεωρία της έμφυτης διυποκειμενικότητας* του βιολόγου και αναπτυξιακού ψυχολόγου Colwyn Trevarthen, καθώς και ευρήματα από τη βρεφική ψυχολογία και όχι μόνον τη βρεφική, θα επιχειρήσω να προσεγγίσω τη φύση και τις πηγές της οδυνηρής μοναξιάς, καθώς και την αναγκαιότητα και την αξία της μόνωσης, προσδοκώντας έναν διάλογο με όλους τους ερευνητές που ανέφερα.

Η έρευνα στα πεδία της Ψυχολογίας και της Ψυχιατρικής παραμέλησε σοβαρά τη μοναξιά. Δεν θα σταθώ εδώ στους λόγους της παραμέλησης. Η μοναξιά, κύριο κίνητρο και περιεχόμενο της τέχνης, συνοδοιπόρος των δημιουργών (επιστημόνων και καλλιτεχνών), μπορεί να ιδωθεί από πολλές οπτικές γωνίες: την Ψυχανάλυση, τις Νευροεπιστήμες, τη Θεολογία, τη Φιλοσοφία, την Κοινωνιολογία, την Ανθρωπολογία, τη Λαογραφία, τη Γλωσσολογία, την Παιδαγωγική. Δύσκολο έργο – και ήδη αυτό υποδηλώνει έναν από τους λόγους της παραμέλησης. Μιλώ από πρώτο χέρι, καθώς επιδόθηκα στο έργο αυτό την τελευταία δεκαετία και η απόπειρά μου αυτή οδήγησε σε ένα βιβλίο που είναι υπό έκδοση. Αλλά για να είμαι σαφής: Επέλεξα να μιλήσω σήμερα μόνον για τη θεωρία της συντροφικότητας, όπως τη διατύπωσε ο Trevarthen, χωρίς αναφορές σε άλλες προσεγγίσεις. Με την ελπίδα ότι η επίγνωση της συμβολής της

¹ Κουγιουμουτζάκης (2007).

θεωρίας αυτής και στο θέμα της μοναξιάς θα μπορούσε να γεννήσει σχετικά ερευνητικά ερωτήματα.

Η μοναξιά ως συγκίνηση και κίνητρο, εξ αρχής

Νόημα στην πρωτογενή φύση της μοναξιάς και της μόνωσης θα μπορούσε να προσδώσει μια *θεωρία συντροφικότητας*, όπως αυτή. Ο μοναχικός παραπονείται ότι αυτό που λείπει ή πάσχει είναι το μεγάλο *Συν*, αυτό το προαιώνιο ανθρώπινο ζητούμενο, που συνήθως ονομάζουμε *αγάπη*.

Εδώ και μερικές δεκαετίες, ο Colwyn Trevarthen υπερασπίζεται την *έμφυτη διυποκειμενικότητα* και *συντροφικότητα* του ανθρώπου, βασισμένος, μεταξύ άλλων, σε ερευνητικά ευρήματα (δικά του και άλλων ερευνητών) στα βρέφη².

Υποστηρίζω, με βάση τη θεωρία αυτή, ότι η μοναξιά είναι μια πολύπλοκη, δυναμική και αναγκαία *σχεσιακή συγκίνηση*, που «πλέει» ανάμεσα στα πρόσωπα, ή ένα «συναίσθημα για τον συνάνθρωπο», κατά την έκφραση του φιλοσόφου του 18ου αιώνα Adam Smith, την οποία συχνά επικαλείται ο Trevarthen³. Τον όρο *σχεσιακή συγκίνηση* εισήγαγε ο ψυχίατρος-ψυχαναλυτής και ερευνητής Daniel Stern⁴. Η μοναξιά είναι μία από τις αιτίες της συνείδησης και όχι το αντίστροφο, όπως συνηθίζουν να λένε για τη μοναξιά όσοι προέρχονται από τη γνωστική παράδοση της ψυχολογίας⁵. Είναι μια έκφραση του κοινωνικού εγκεφάλου, του εγγενούς προσανατολισμού μας προς τον άλλον, της *έμφυτης διαλογικότητας* του ανθρώπινου νου.

Κοιτάζτε πόσο ωραία και πόσο παλαιά το έχει απεικονίσει αυτό η ελληνική λαϊκή τέχνη, σε αυτό το κέντημα που απεικονίζει έναν γάμο και που είναι ένα ανάμεσα σε πολλά άλλα παρόμοια. Είναι κάτι παραπάνω από φανερά, το δυαδικό, το κατοπτρικό, η σύνδεση, η συνύπαρξη, η συμφυία.

Η θεωρία της διυποκειμενικότητας έχει τη δυνατότητα να τοποθετήσει τη μοναξιά πέρα και πάνω από έναν απλό μηχανισμό επιβίωσης (προστασίας, παρηγοριάς και φροντίδας), όπως θα την ήθελε η θεωρία του δεσμού του Bowlby. Φαίνεται ότι η μοναξιά είναι μια συγκινησιακή έκφραση όχι μόνον του *δεσμού για φροντίδα*, αλλά και του *δεσμού για συντροφικότητα*⁶, μια εμπειρία που αναδύεται και μπορεί να απαλυνθεί μέσα σε έναν *κύκλο σχέσεων δεσμού*⁷. Όπως παρατήρησε ο Daniel Stern⁸, το σύστημα δεσμού εγγυάται τη σωματική εγγύτητα και τους δεσμούς της ομάδας και λιγότερο την ψυχική οικειότητα. Υποστήριξε ότι ο δεσμός, η διυποκειμενικότητα και η *αγάπη* μαζί δίνουν μια πιο πλήρη εικόνα των ανθρώπινων σχέσεων. Ενώ η θεωρία της διυποκειμενικότητας δίνει έμφαση στο εγγενές και το έμφυτο των συγκινήσεων,

² Για μια περιεκτική παρουσίαση της θεωρίας του Trevarthen, βλ. Κουγιουμουτζάκης, Μαρκοδημητράκη, & Κοκκινάκη (2007).

³ Η έκφραση του Smith είναι «fellow-feeling». Βλ. Smith (1759/1976).

⁴ Stern (1993).

⁵ Βλ. κυρίως Peplau, Miceli, & Morasch (1982).

⁶ Trevarthen (2004a, 2005b).

⁷ Trevarthen (2004b).

⁸ Stern (2004).

**Γάμος, Κέντημα της Σκύρου (18ος-19ος αι.,
Μουσείο Μάνου Φαλτάιτς, Σκύρος)**

ταυτόχρονα αναδεικνύει και τη σημασία της πολιτισμικής μάθησης για τη γένεση των συγκινήσεων, πράγμα που επίσης υποβαθμίζει η θεωρία του δεσμού. «Η ανθρώπινη φύση δημιουργεί κουλτούρα», υπογραμμίζει ο Trevarthen⁹. Τα δημιουργήματα, τα τόσο σημαντικά για την κοινωνική ζωή του είδους μας, έχουν τις ρίζες τους στην πρώτη στενή ανθρώπινη σχέση και αντλούν την αξία τους από αυτήν.

Θα μπορούσε να θεωρηθεί η μοναξιά ως μια *ηθική συγκίνηση*; Οι ηθικές συγκινήσεις αφορούν τις σχέσεις του ανθρώπου με τους άλλους, την ισχύ και την ποιότητα των σχέσεων αυτών¹⁰. *Πρωτογενείς* ηθικές συγκινήσεις θεωρεί ο Trevarthen ότι είναι η *υπερηφάνεια* και η *ντροπή*. Υπερηφάνεια νιώθει το βρέφος όταν αναγνωρίζεται η αυθόρμητη χειρονομία του, η «παράσταση» που δίνει ενώπιον των δικών του ανθρώπων, η τάση του για επίδειξη¹¹, η αίσθηση του αστείου και του

⁹ Trevarthen (2002).

¹⁰ Trevarthen (2012b).

¹¹ Reddy (2008).

χιούμορ που έχει¹². Τότε, όλοι αντιδρούν με χαρά, ενθουσιασμό, μίμηση, συμμετοχή, συνήχηση. Η ντροπή έρχεται όταν αυτή ακριβώς η χειρονομία δεν βρίσκει ανταπόκριση, γιατί οι άλλοι είναι άγνωστοι, γιατί τα αγαπημένα πρόσωπα είναι απορροφημένα από άλλες ασχολίες και δεν μπορούν να το κάνουν. Για το βρέφος, αυτό είναι μια αποτυχία να γίνει αντιληπτό, κατανοητό, αρεστό. Το μοίρασμα παρανοείται ή παρεμποδίζεται, την ίδια στιγμή που φαίνεται να μην αναγνωρίζουν οι άλλοι την αξία του βρέφους.

Αρα, ντροπή και μοναξιά έχουν ισχυρές συνδέσεις. Η ντροπή απειλεί τη σχέση και μπορεί να οδηγήσει σε απομόνωση¹³. Κατά τον μύθο, η αδαμιαία μοναξιά «δεν ήταν καλό πράγμα» και αντιμετωπίστηκε με τη δημιουργία ενός δεύτερου πλάσματος. Αλλά και ο τρόμος της εγκατάλειψης και η ντροπή ήταν η τιμωρία των πρωτόπλαστων για την ανυπακοή τους. Η μοναξιά φέρει στίγμα και συμβαδίζει συνήθως με απόρριψη και αποκλεισμό. *Αποκλεισμό από το νόημα*¹⁴, ή καλύτερα, από τη συν-δημιουργία του νοήματος. Βλάπτεται η ικανότητα του ανθρώπου για *πράξεις νοήματος*¹⁵. Αντίθετα, η *υπερρφάνεια για το νόημα*¹⁶ φαίνεται πως βρίσκεται στον αντίποδα της μοναξιάς.

Αλλά, αν δεχτούμε ότι οι συγκινήσεις και τα κίνητρα είναι αζεχώριστα δεμένα μεταξύ τους¹⁷, τότε θα θεωρήσουμε τη μοναξιά και ως ένα *έμφυτο διυποκειμενικό κίνητρο*, ένα παρατηρήσιμο κίνητρο αναζήτησης ανθρώπινης επαφής και συνεργασίας. Μας ωθεί στο *επικοινωνείν με πρόσωπα*, σε αντιδιαστολή με το άλλο είδος κινήτρου που διακρίνει ο Trevarthen¹⁸, το οποίο μας ωθεί στο *πράττειν με αντικείμενα*. Εξ ορισμού η μοναξιά είναι ο πόθος για κάτι που λείπει. Μια συγκεκριμένη ή διάχυτη απουσία ή απώλεια είναι στη ρίζα της. Η επιθυμία να ακυρώσουμε την απουσία και να αναπληρώσουμε την απώλεια είναι ίσως αυτό που διακρίνει τη μοναξιά από την κατάθλιψη. Στην κατάθλιψη, τα κίνητρα για ζωή και συντροφικότητα, αλλά και η ελπίδα για το μέλλον, πάσχουν. Η μοναξιά, λοιπόν, είναι ένα μέτρο της συντροφικότητας και όχι της ξέχωρης ύπαρξης¹⁹, ένα κίνητρο για δεσμούς και συνδέσεις, μια «γέφυρα». Σε μία από τις σπάνιες απόπειρες άμεσης σύνδεσης της μοναξιάς με τη διυποκειμενικότητα, ο Daniel Stern την ονομάζει *διυποκειμενικό άγχος*²⁰. Ίσως τελικά να είναι και η μοναξιά μια προίκα του ανθρώπινου είδους.

Αποτυχίες στη συρρυθμία

Ποιες είναι οι πηγές της μοναξιάς εξ αρχής, σύμφωνα με τη διυποκειμενική οπτική; Υποστηρίζω ότι το βρέφος νιώθει μοναξιά όταν ο *πραγματικός άλλος* είναι απών ή απωλέσθη και ο *δυννητικός άλλος* δεν επαρκεί ή είναι ακατάλληλος. Τον

¹² Reddy (2008).

¹³ Trevarthen (2004a).

¹⁴ Trevarthen (2005b), σ. 62.

¹⁵ Halliday (1975).

¹⁶ Trevarthen (2001), σ. 117.

¹⁷ Trevarthen (2005a).

¹⁸ Trevarthen (1998).

¹⁹ Trevarthen (1998).

²⁰ Stern (2004), σ. 106.

δυναμικό άλλο εισηγήθηκε ο κοινωνιολόγος Stein Bråten, για να περιγράψει την έμφυτη συντροφική οπτική μας, που μας επιτρέπει την *αλλοκεντρική συμμετοχή*, δηλαδή την αντίληψη του άλλου και το καθρέφτισμα των κινήσεών μας²¹.

Σε έναν πίνακα του 17ου αιώνα, με τίτλο «Μαντόνα και βρέφος», καμωμένο από μια μοναδική για την εποχή της γυναίκα ζωγράφο, την Artemisia Gentileschi, παρατηρεί κανείς αυτόν ακριβώς τον συγχρονισμό και την αρμονία των σωμάτων της μητέρας-Μαντόνας και του βρέφους. Το βρέφος κινείται *μαζί* με τον άλλο και διαμορφώνει μια διαδικαστική μνήμη, που ο Bråten ονόμασε *συν-κινητική μνήμη*. Ο δυναμικός άλλος βιώνεται με μian *αισθητή αμεσότητα*.

**Artemisia Gentileschi *Μαντόνα και βρέφος*
(1610-1611, Spada Gallery, Ρώμη, Ιταλία)**

²¹ Bråten (2009).

Όπως για το βρέφος υπάρχει η πραγματική και η δυνητική μητέρα, έτσι και για τη μητέρα υπάρχει το πραγματικό και το δυνητικό βρέφος. Ο πραγματικός άλλος έρχεται να συν-πληρώσει τον χώρο του δυνητικού άλλου²². Ο χώρος ανάμεσα στους δύο ανθρώπους, αρχικά τη μητέρα και το βρέφος, ονομάστηκε *συντροφικός χώρος* – όρος που χρησιμοποιούν ο Bråten, ο Κουγιουμουτζάκης και άλλοι²³. Αν η απουσία του πραγματικού άλλου είναι χρόνια, η μοναξιά μπορεί να γίνει κατάθλιψη, ή να οδηγήσει το παιδί σε έναν *εσωτερικό διάλογο*²⁴ με τον δυνητικό άλλο, δυνάμει δημιουργικό διάλογο, που είναι πιθανό να απαλύνει την κατάθλιψη.

Στην πηγή της μοναξιάς, βρίσκεται η μη ικανοποίηση της ανάγκης για *μοίρασμα* των συγκινήσεων, των κινήτρων, των προθέσεων, των ενδιαφερόντων, των σκοπών, αλλά και των αναγκών για συντροφικότητα, οικειότητα, ανήκειν σε μια ομάδα, φιλία, εκμυστήρευση, αγάπη, εν ολίγοις, *ζωντανή συντροφιά*. Δεν μπορούμε να δημιουργήσουμε από κοινού *συγκινησιακές αφηγήσεις, αναμνήσεις σχέσεων*. Διαταράσσεται η *συμπάθεια*, που είναι, σύμφωνα με τον Trevarthen²⁵, η εγγενής ικανότητά μας να συμεριζόμαστε τις συγκινήσεις μας, να κινούμαστε και να συν-κινούμαστε. Η συμπάθεια, αυτή η ελληνική λέξη, εκφράζει το «κινούμαι και νιώθω μαζί» και προτιμάται από τον Trevarthen έναντι της ενσυναίσθησης, κατά την οποία δεν «δινόμαστε» ολοκληρωτικά στην εμπειρία. Υπάρχουν δυσκολίες σε αυτό που ονόμασε ο Trevarthen (μετά από πρόταση του Κουγιουμουτζάκη) *συρρυθμία*²⁶ στη σχέση μητέρας-βρέφους.

Κατά τον Trevarthen²⁷, γεννιόμαστε με μια *έμφυτη επικοινωνιακή μουσικότητα*. Στα πλαίσια της θεωρίας αυτής, η μουσική νοείται με την αρχαιοελληνική της έννοια,

²² Bråten (1988).

²³ Όρος που χρησιμοποιούν ο Bråten, ο Κουγιουμουτζάκης και άλλοι. Βλ. Bråten (2009) και Kugiumutzakis (1998).

²⁴ Bråten (1995). Ο Bråten υποστηρίζει (προσωπική επικοινωνία, 11 Οκτωβρίου 2010) ότι κάποια παιδιά που νιώθουν πολλή μοναξιά μπορεί διαρκώς να αναζητούν πραγματικούς άλλους, ενώ κάποια άλλα κάνουν σιωπηλούς διαλόγους με δυνητικούς άλλους. Πολύ κοντά είναι και η άποψη του ψυχαναλυτή Christopher Bollas (προσωπική επικοινωνία, 15 Φεβρουαρίου 2003) ότι μερικά παιδιά με καταθλιπτικές μητέρες «βρίσκουν μέσα από έναν εσωτερικό διάλογο μια μορφή ανταπόκρισης στη ζώσα εμπειρία και αυτή η ανταπόκριση επιτελεί μια λειτουργία θρέψης και ανάπτυξης».

²⁵ Ο Trevarthen χρησιμοποιεί τη λέξη «sympathy» από την ελληνική λέξη «συμπάθεια», με την έννοια του «κινούμαι και νιώθω μαζί» και όχι απλά ως έγνοια, ευαισθησία, καλοσύνη, βοήθεια. Βλ. Trevarthen (2005b). Προτιμά τη λέξη αυτή από τη λέξη «empathy», γιατί θεωρεί ότι είναι περισσότερο διυποκειμενική παρά υποκειμενική, όπως η δεύτερη. Βλ. Reddy & Trevarthen (2004). Και ο ανθρωπολόγος Victor Turner (1982) προτιμούσε τη συμπάθεια έναντι της ενσυναίσθησης, και αυτό γιατί, κατά την τελευταία, υποστήριζε, δεν «δινόμαστε» ολοκληρωτικά στην εμπειρία, εδώ και τώρα, της συνάντησής μας με τον άλλο, μέσα στα πλαίσια αυτού που ονόμαζε *αυθόρμητη κοινότητα*.

²⁶ Η ελληνική λέξη «συρρυθμία» («συν» και «ρυθμός») αποδίδει την αμοιβαία ρύθμιση της εμπειρίας μεταξύ μητέρας και βρέφους. Βλ. Trevarthen, Aitken, Vandekerckhove, Delafield-Butt, & Nagy (2006).

²⁷ Trevarthen (2009).

δηλαδή περιλαμβάνει τον ρυθμό και τη μελωδία, την ποίηση, την κίνηση, τον χορό και το δράμα²⁸, όλα στοιχεία των ανθρώπινων σχέσεων εξ αρχής. Στα αρμονικά ντουέτα μητέρας-βρέφους, παρατηρείται στις έρευνες ένας *αμοιβαίος ρυθμικός συντονισμός*. Η μητέρα τραγουδά και το βρέφος της συμμετέχει ενεργά, με το να αντιλαμβάνεται τις αλλαγές, να τις προβλέπει, να αντιδρά κατάλληλα, να προσκαλεί τη μητέρα σε επαναλήψεις, τελετουργίες – θέματα που παρουσιάστηκαν πιο αναλυτικά στο Συνέδριο αυτό στα σχετικά Συμπόσια. Μητέρα και βρέφος συνυφαίνουν μια μουσική αφήγηση. Αυτό που κινητοποιεί τη μουσικότητα είναι, κατά τον Trevarthen, ο *εσωτερικός κινητήριος παλμός*²⁹, ένας εγγενής παλμός.

Και ενώ η Ψυχολογία άργησε να αρθρώσει το έμφυτο της μουσικότητάς μας, οι ζωγράφοι το είχαν αισθανθεί και απεικονίσει σε πολλά έργα τους με θέμα τα μικρά παιδιά. Ένα μόνο από τα πάμπολλα παραδείγματα είναι ο πίνακας της Marie Wunsch με τον εύγλωττο τίτλο «Ένα, δύο, τρία», στον οποίο απεικονίζονται τρία μικρά παιδιά να απολαμβάνουν τη μουσική και τον χορό: το ένα παίζει βιολί και τα άλλα δύο χορεύουν μαζί. Το έμφυτο μουσικό χάρισμά μας εκφράζει ένα συνεχές ανάμεσα στον αποχωρισμό και στη διασύνδεση, με άλλα λόγια, ισορροπεί τις δύο αισθήσεις: ότι είμαστε ξεχωρά όντα, αλλά και αζεχώριστο τμήμα της κοινότητάς μας³⁰.

Η μουσικότητα εμφανίζεται και στις ώρες της μόνωσης, όταν τα παιδιά τραγουδούν γνωστά ή δικά τους τραγούδια, παίζουν ή ρεμβάζουν μόνα τους. Σε αυτή τη σόλο μουσική εξερεύνηση και έκφραση, είναι παρόντες οι Σημαντικοί Άλλοι ως πνεύματα. Που πρέπει να υπάρξουν πρώτα, για να τους επικαλεστεί το παιδί στη μόνωσή του³¹. Και ίσως να είναι η μουσική αυτό που τους δίνει ζωή, τους ενσαρκώνει, κατά την απουσία τους. Αλλά αυτό δεν μας λέει όλη την ιστορία. Στην αυθόρμητη, φυσική, πηγαία μουσική έκφραση του παιδιού, η φαντασία του δημιουργεί άλλες πραγματικότητες, πέραν των υπαρκτών, χωρίς να φοβάται το άγνωστο. Η ερευνήτρια της μουσικής ανάπτυξης και εκπαίδευσης Lori Custodero υποστήριξε ότι, ιδιαίτερα στους καλλιτέχνες, ανιχνεύει κανείς στην ενήλικη ζωή τους τις παιδικές υποσχέσεις, τα *συνηχητικά κληροδοτήματα της παιδικής ηλικίας*³². Οι πιθανοί και απίθανοι κόσμοι που προσφέρει η μουσική φαντασία είναι συντροφιά του παιδιού όταν είναι ολομόναχο.

Αυτή η οικουμενική ανθρώπινη ανάγκη για μουσική εναρμόνιση μπορεί να μένει ανικανοποίητη. Σε κάποιες περιπτώσεις, τα *μουσικά αστεία* του βρέφους δεν βρίσκουν ανταπόκριση. Το βρέφος δεν ακούει μια *φωνή* που εκφράζει αγάπη, ή η φωνή του δεν ακούγεται από τη μητέρα, ή ακόμη το ίδιο δεν αντηχεί στη φωνή της μητέρας. Υπάρχει *δυσαρμονία*, παραφωνία.

²⁸ Malloch & Trevarthen (2009a). Η θεωρία αυτή αφορά όλες τις περιπέτειες της ανθρώπινης ζωτικότητας, από την αυτορρύθμιση, τις στενές σχέσεις και τις φιλίες, μέχρι τις καταστάσεις υψηλού κινδύνου και την ψυχοπαθολογία. Επομένως, θα μπορούσε να συμπεριλάβει και την εμπειρία της μοναξιάς.

²⁹ Πρόκειται για το «intrinsic motive pulse». Βλ. Trevarthen (1999).

³⁰ Malloch & Trevarthen (2009b).

³¹ Ήδη ο Winnicott είχε τονίσει τη σημασία του ήχου και της φωνής του βρέφους και του καθρεφτίσματός του από τη μητέρα για την ανάπτυξη των μεταβατικών φαινομένων και τη ζωή στον δυνητικό χώρο.

³² Custodero (2005, 2007).

Marie Wunch, *Ένα, δύο, τρία* (19ος αι., ιδιωτική συλλογή)

Το βρέφος ακούει τη φωνή της μητέρας στη μήτρα και την αναγνωρίζει αμέσως μετά τη γέννηση. Η φωνή παίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του *διαλογικού εαυτού*, καθώς η μητέρα και γενικά το πρόσωπο που φροντίζει το βρέφος έχει ουσιαστικά *διπλή φωνή*, υποστήριξε η ψυχολογίστρια Marie-Cécile Bertau³³. Από τη μονοφωνική διαλογικότητα – η μητέρα μιλά και για τον εαυτό της και για το παιδί στην αρχή της ζωής –, η σχέση προχωρά στη διφωνική διαλογικότητα – μητέρα και βρέφος ανταλλάσσουν φωνοποιήσεις – και τελικά στην πολυφωνική διαλογικότητα – η πολυφωνικότητα της μητέρας υλοποιείται και από τα δύο μέλη της σχέσης. Αυτά

³³ Bertau (2007).

φαντάζονται διάφορες οπτικές γωνίες και τους δίνουν σάρκα και οστά με τη φωνή τους³⁴.

Η φωνή έχει μια ζώσα υλικότητα. Αφορμώμενος από την παρατήρηση του Jerome Bruner ότι το ένστικτο μπορεί να μην έχει λόγο, δεν είναι όμως χωρίς φωνή³⁵, ο Γιάννης Κουγιουμουτζάκης προτείνει ότι οι φωνές των γονέων και των βρεφών εκφράζουν τη *φωνή του ενστίκτου*, με τον εμπλουτισμό που σταδιακά δέχονται από τον λόγο, στην ιστορία του είδους και της κουλτούρας³⁶. Όταν στη σχέση μητέρας-βρέφους υπάρχει διαταραχή και η έκφραση της φωνής του ενστίκτου παρεμποδίζεται, θεωρώ πως *χάνονται οι συνδέσεις με τη φύση και την κουλτούρα* – εκτός αν ο άνθρωπος έχει το καλλιτεχνικό χάρισμα, που του προσφέρει μια διά βίου παρηγορία. Όπως συνέβη στον ποιητή Ανδρέα Κάλβο, που τον έθρεψε η σταθερή, γλυκιά μελαγχολία της μητέρας του:

*Ω, φωνή, ω μητέρα,
Ω των πρώτων μου χρόνων
σταθερά παρηγόρησις
όμματ' οπού μ' εβρέχατε
με γλυκά δάκρυα!*³⁷

Κοινή και μοιρασμένη, η κάθε ανθρώπινη φωνή, ωστόσο, είναι *μοναδική*, μια βασική έκφραση της ουσιώδους μοναξιάς του καθενός μας. Κάποιες φορές όμως – και αυτό συνιστά την οδύνη της μοναξιάς – από τις πρώτες μέχρι τις στερνές μας ώρες, μπορεί να γίνει μια «φωνή βοώντος εν τη ερήμω», ένας «μονόλογος μεταμφιεσμένος σε διάλογο», κατά τον φιλόσοφο Martin Buber, έναν από τους προδρόμους της διυποκειμενικότητας³⁸.

Αν τοποθετήσουμε την αρχή στην προγεννητική περίοδο και αν η φωνή της μητέρας είναι για το έμβρυο το νήμα που το ενώνει με τον εξωτερικό κόσμο και αποτελεί *χρόνο ζωής*, δηλαδή από αυτήν εκπηγάζει η αίσθηση της ύπαρξης και του χρόνου³⁹, όπως υποστηρίζει ο Trevarthen, τότε συμπεραίνουμε ότι η ανεπάρκεια της φωνής στα πρώτα καθοριστικά χρόνια είναι πιθανό να συνδέεται με τη μοναξιά της ύπαρξης. Που θα μπορούσε εδώ να έχει την έννοια ότι δεν είναι κανείς ριζωμένος σε μια κουλτούρα, σε μια κοινή λαλιά. Όταν λείπει ο φυσικός πλούτος και η αυθόρμητη ποικιλία της μητρικής φωνής και η μητέρα παρουσιάζει ασύνδετες φωνές, διαφορετικούς εαυτούς που αφηγούνται εντελώς διαφορετικές ιστορίες, ή ακόμη όταν δεν υπάρχει συνέχεια και επικάλυψη με τις φωνές των άλλων σημαντικών προσώπων, βλάπτονται και οι αναγκαίες ώρες της μόνωσης. Το παιδί καλείται να ζήσει σε ένα παράφωνο μικρο-σύμπαν. Στη μόνωση δεν αντηχεί η αρμονική πολυμορφία των οικείων φωνών. Οι διαφορετικές φωνές δεν συνηχούν. Η σιωπή είναι άυλη και άηχη. «Άλαλη μοναξιά», την ονόμαζε ο Διονύσιος Σολωμός⁴⁰. «Ήχος στεκάμενος κούφιος,

³⁴ Bertau (2007).

³⁵ Bruner (1983).

³⁶ Kugiumutzakis (2012).

³⁷ Ανδρέας Κάλβος, *Ωδή τρίτη, Εις θάνατον* (1824).

³⁸ Buber (1947/1964), σ. 37.

³⁹ Gratier & Trevarthen (2007).

⁴⁰ Διονύσιος Σολωμός, *Λάμπρος* (1829).

ίδιος με τη μοναξιά μας», έγραφε ο Γιώργος Σεφέρης⁴¹. Δεν χτίζονται *αναμνήσεις-σύντροφοι* με τη δύναμη της μουσικής. Όπως υποστήριζαν οι Maya Gratier και Colwyn Trevarthen, «μια φωνή δεν είναι ποτέ κατάδική μας (εκτός ίσως στην ψυχική ασθένεια)»⁴². Η μόνωση του βρέφους γίνεται τότε ένας τόπος ερημικός⁴³.

Η ισχυρή σχέση της μνήμης με τη φωνή δεν ισχύει μόνον για το παιδί, αλλά και για τη μητέρα. Η κοσμική αρμονία διαταράσσεται όταν χάνεται ένα παιδί. Η απελπιστική μοναξιά της μητέρας μετριάζεται με την ανάμνηση της διπλής φωνής. Στο κείμενο που θα σας διαβάσω, από τη *Γαλήνη* του Ηλία Βενέζη, η γυναικεία μορφή είναι η μητέρα ενός νέου αγοριού που χάθηκε στα τάγματα εργασίας στη Μ. Ασία. Η ίδια δεν το γνωρίζει:

*Από το δωμάτιο της θείας Μαρίας ακούσανε μια στιγμή τη φωνή της που μονολογούσε. Δεν ξεκαθάριζαν τι έλεγε. Μα η φωνή της μπερδεύταν, μες στη μνήμη, με τη φωνή του χαμένου παιδιού, σα να προσπαθούσε να δώσει διάρκεια σ' εκείνη την άλλη φωνή που σώπασε. Κι ο ουρανός που ήταν έξω, και τα άστρα που ανατείλανε, και η θάλασσα, όλη η αρμονία του κόσμου προσπαθούσε να κρατήσει αυτή τη φωνή.*⁴⁴

Μερίδιο ιδιωτικό – και όμως κοινό

Μετά από όσα ανέφερα, γίνεται φανερό ότι στη μοναξιά το *μοίρασμα* πάσχει. Άλλοτε είναι υπερβολικό, ώστε να νιώθει κανείς «διάφανος», να απειλείται η ίδια η ύπαρξή του, και άλλοτε παρεμποδίζεται. Στην καρδιά του ανθρώπινου στοιχείου, υποστήριξε ο Trevarthen σε μια πρόσφατη προσωπική επικοινωνία που είχα μαζί του, βρίσκεται η διάκριση μοναξιάς-μόνωσης, ο αγώνας μας να βρίσκουμε μια ισορροπία ανάμεσα στην εξάρτησή μας από τους άλλους και στην αυτεπίγνωση⁴⁵. Θα πρόσθετα ότι, όταν νιώθουμε μοναξιά, η *αυτορρύθμιση* σε σχέση με το μοίρασμα δεν λειτουργεί ομαλά: δεν γνωρίζουμε τι να μοιραστούμε και τι όχι, πότε, πού, με ποιο ρυθμό και με ποιον. Ή, ακόμη, έχουμε την τάση να αναζητούμε σχέσεις με ασύμμετρο μοίρασμα (ο ένας ανοίγεται και ο άλλος όχι), σχέσεις στις οποίες οι προσδοκίες μοιράσματος δεν ταιριάζουν.

Οι πρωταρχές των δυσκολιών είναι αποτυχίες κατά τη βρεφική ηλικία: οι φυσικές εναλλαγές δέσμευσης και αποδέσμευσης, σύνδεσης και αποσύνδεσης, εμπλοκής και απεμπλοκής μητέρας-βρέφους διαστρεβλώθηκαν από την ακατάλληλη συμπεριφορά της μητέρας ή/και από την ιδιοσυγκρασία του βρέφους. Ή, όταν τα βιώματα που έπρεπε να μείνουν ιδιωτικά, κρυφά και αμοίραστα, πιάστηκαν να αποκαλυφθούν. Το

⁴¹ Γιώργος Σεφέρης, *Μυθιστόρημα Ι'* (1933-1934).

⁴² Gratier & Trevarthen (2007), σ. 176.

⁴³ Στη σοβαρή αναπτυξιακή διαταραχή του αυτισμού είναι κυρίαρχη η απο-μόνωση του παιδιού στον δικό του κόσμο. Η ιδιαίτερη ποιότητα της μοναξιάς στη διαταραχή αυτή, αλλά και η σχέση της μοναξιάς με την αίσθηση του ρυθμού που έχουν τα παιδιά αυτά, είναι ένα πολύ ενδιαφέρον θέμα, που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Για τη σχέση αυτισμού-μοναξιάς βλ. Kasari & Sterling (2014).

⁴⁴ Ηλίας Βενέζης, *Γαλήνη* (1939).

⁴⁵ Trevarthen (προσωπική επικοινωνία, 9 Νοεμβρίου 2010).

αναπτυξιακό αποτέλεσμα είναι ότι δεν μπορούμε να μοιραστούμε και τη μοναξιά, δεν μπορούμε να αξιοποιήσουμε αυτόν το βασικό τρόπο περιορισμού της.

Μοίρα και χρόνος συνδέονται στενά. Στην ελληνική μυθολογία οι Μοίρες είχαν αδελφές τις Ώρες. Ήταν θυγατέρες της Ανάγκης, κατά τον Πλάτωνα⁴⁶. Οι Μοίρες συνυφαίνουν μια ιστορία ζωής – η Κλωθώ τα τωρινά, η Λάχεση τα περασμένα, η Άτροπος τα μελλούμενα, πάλι σύμφωνα με τον Πλάτωνα – και ο καθένας μας αφηγείται την ιστορία του όπως επιθυμεί και όπως μπορεί. Η συνάντηση ανθρώπου-μοίρας πρέπει να γίνει την κατάλληλη στιγμή, αλλιώς δεν είναι ευτυχής, δεν γίνεται *Καιρός*. Ο Daniel Stern προσφυώς χρησιμοποίησε αυτή την ωραία ελληνική λέξη – Καιρός – για να περιγράψει αυτό που συμβαίνει στην πρώτη-πρώτη σχέση, στην καθημερινή ζωή και στην ψυχοθεραπεία. Σε μια ανθρώπινη δυάδα και καθώς ξετυλίγεται ο χρόνος, εμφανίζονται *στιγμές του τώρα, στιγμές αλήθειας*. Αυτές ονομάζει Καιρό. Συνιστούν μικρές κρίσεις επικοινωνίας και γυρεύουν επίλυση. Αν οι σύντροφοι επιτύχουν τη σύμπλευση⁴⁷, τότε προκύπτει μια *στιγμή συνάντησης*, που δεν διαρκεί παρά μόνο μερικά δευτερόλεπτα, αλλά είναι καθοριστική για τη συν-ανάπτυξή τους.

Μια στιγμή συνάντησης

⁴⁶ Πλάτων, *Πολιτεία*, 617c.

⁴⁷ Στον λαϊκό νου, η καλή Μοίρα παρομοιάζεται κάποτε ευχετικά με κάτι που ρέει αβίαστα και πλουσιοπάροχα. Πβ. το νανούρισμα από την Κρήτη: «Παιδί μου, βρύς' η Μοίρα σου/ βρύση το ριζικό σου...». Βλ. Κριάρης (1977).

Επέρχεται αλλαγή⁴⁸. Είναι σα να βιώνει κανείς μια προοδευτική και όχι παλινδρομητική εκστατική εμπειρία – και οι σύγχρονοι ψυχαναλυτές, αντίθετα από τον Freud, θα συμφωνούσαν με αυτό.

Το βρέφος δημιουργεί χρόνο, δεν είναι απλός αποδέκτης του⁴⁹. Στην πηγή της ανθρώπινης κίνησης, υποστηρίζει ο Trevarthen, είναι η ρυθμική αίσθηση του χρόνου. Αυτόν τον χρόνο της κίνησης μοιραζόμαστε και τον κάνουμε συν-κίνηση – είμαστε έτσι φτιαγμένοι, δεν μπορούμε να κάνουμε αλλιώς⁵⁰. Η Ανάγκη, εκτός από μητέρα των Μοιρών, αναφέρεται και ως κόρη του Κρόνου-Χρόνου. Μια συνήθης αντίληψη και αίσθηση του χρόνου είναι ότι αυτός αποτελεί κάτι άπιαστο, ανεξέλεγκτο από τον άνθρωπο, που ξεπερνά όπως ο Τιτάνας Κρόνος τις ανθρώπινες δυνατότητες, ένα ανεξιχνίαστο μυστήριο⁵¹. Μήπως γι' αυτό δίνουμε τόση σημασία στη στιγμή συνάντησης; Η στιγμή εκπηγάξει από την ανάγκη της επικοινωνίας και την κινητοποίησή μας για να την επιτύχουμε. Αν δεχτούμε ότι έχει μια χροιά έκστασης, εκφράζει και την – προσωρινή – *κυριαρχία επί του χρόνου* δύο ανθρώπινων όντων που είναι έτοιμα για τη συνάντηση, ικανά να αφεθούν σε αυτήν και χαρούμενα κατά τη διάρκειά της. Καθώς την αφήνουν πίσω τους, είναι πιθανό να βιώνουν την αίσθηση της προοδευτικής πορείας προς κάτι βαθύτερο, πλατύτερο, υψηλότερο – εντός και πέραν της ατομικής τους ύπαρξης. *Η στιγμή συνάντησης είναι ίσως το αποκορύφωμα του μοιράσματος.*

Τι γίνεται όταν η σχέση δεν μπορεί να παράγει κίνηση στον χώρο και στον χρόνο; Όταν κανείς δεν μπορεί να νιώσει την κίνηση του άλλου; Όταν παρεμποδίζεται η συν-δημιουργία και το μοίρασμα του χρόνου; Η μοναξιά συνδέεται με τη *μονοτονία* στο χρόνο. «Τη μια μονότονη ημέρα, άλλη/ μονότονη, απαράλλακτη ακολουθεί»⁵². Άλλοτε συνδέεται με το χρόνο που *τρέχει* και δεν συν-βιώνεται. «...Πώς πέρασαν οι ώρες.../ Πώς πέρασαν τα χρόνια»⁵³ (τα πρωτοτυπικά ποιήματα του Καβάφη για τη μοναξιά).

Το μοίρασμα είναι το ανθρώπινο πεπρωμένο. Στη σχέση μητέρας-βρέφους αναμένεται να λαμβάνει χώρα η *πολιτισμική μάθηση*. «Όλα τα ανθρώπινα πολιτισμικά επιτεύγματα προκύπτουν μες από την οικειότητα του νοήματος που μοιραζόμαστε, ακόμη και όταν φαίνεται να είναι μοναχικά προϊόντα του ονείρου», γράφει ο Trevarthen⁵⁴. Αυτό το μάθημα μας δίδαξαν εδώ και πολύ καιρό – και μας διδάσκουν ακόμη – σπουδαίοι ερευνητές της ανθρώπινης ανάπτυξης: ο Lev S. Vygotsky, ο Jerome Bruner, η Barbara Rogoff, ο James Wertsch, η Jacqueline Nadel, η Karlen Lyons-Ruth, η Vasudevi Reddy, ο Michael Tomasello, ο Merlin Donald, η Ellen Dissanayke.

⁴⁸ Stern (2004, 2007).

⁴⁹ Trevarthen (2005b).

⁵⁰ Trevarthen (2009).

⁵¹ Για το θέμα του χρόνου από τη σκοπιά της Γνωστικής Ψυχολογίας βλ. στην ελληνική βιβλιογραφία, τις έρευνες και μελέτες της Σταυρούλας Σαμαρτζή (2003, 2011).

⁵² Κ. Π. Καβάφης, «Μονοτονία».

⁵³ Κ. Π. Καβάφης, «Απ' τες εννιά».

⁵⁴ Trevarthen (2005b), σ. 65.

Το παιδί όμως είναι στο έλεος της προθυμίας και της γενναιοδωρίας των δικών του ανθρώπων να μοιραστούν μαζί του τον κόσμο. Αν αυτό δεν συμβεί, υποστηρίζω ότι προκύπτει η *πολιτισμική μοναξιά*: βλάπτεται το αίσθημα του ανθρώπου ότι ανήκει ως μέλος σε μια κουλτούρα, ότι έχει εμβαπτιστεί και εξακολουθεί να εμβαπτίζεται σε αυτήν και ότι είναι ικανός να συμβάλει σε αυτήν «γνωρίζοντας και πράττοντας»⁵⁵. Αυτή η μοναξιά είναι πιθανό να οδηγήσει σε μια *κοσμική μοναξιά* (οι φυσικοί, για άλλου λόγους όμως, θα συμφωνούσαν μαζί μας), καθώς τελικά δεν μπορούμε να συνδημιουργήσουμε μια αφήγηση για τον κόσμο, για το σύμπαν στο οποίο ανήκουμε. Η κοσμική αρμονία έχει σπάσει. Δεν μπορούμε να νιώσουμε τη συν-ύπαρξή μας. Ο Trevarthen γράφει (μία από τις σπάνιες άμεσες αναφορές του στη μοναξιά)⁵⁶:

Η μοναξιά, η ντροπή, η κατάθλιψη και η λύπη είναι οι συγκινήσεις που αναγνωρίζουν την απώλεια της συλλογικής αφήγησης ιστοριών, αυτού που μπορεί να ονομαστεί «κοινωνιονόηση».

Η διωποκειμενική οπτική δίνει έμφαση στο παράδοξο της μόνωσης. «Δεν υπάρχουν μοναχικές βρεφικές κεφαλές», γράφει ο Trevarthen⁵⁷. Η ανακάλυψη του νοήματος δεν λαμβάνει χώρα από το άτομο στις ιδιωτικές εξερευνήσεις του, όπως υποστήριζε ο Jean Piaget. Οι συγκινήσεις δεν ρυθμίζουν απλά τις εσωτερικές καταστάσεις του εαυτού του βρέφους. Και όμως. Σε ορισμένες περιόδους, το βρέφος φαίνεται να απορροφάται από την ανάγκη του για αυτορρύθμιση, αυτοοργάνωση, *αυτοποίηση*⁵⁸. Υπάρχουν ενδιαφέροντα εστιασμένα στον εαυτό, υποκειμενικά κίνητρα, προθέσεις και σκοποί. Υπάρχουν ενδιαφέροντα για τα άψυχα αντικείμενα, που είναι αυτός ένας άλλος κόσμος, α-κοινωνικός, ξεχωριστός από τον κόσμο των προσώπων, ένας κόσμος που προσφέρει πολύ ενδιαφέρον και ευχαρίστηση, αλλά και στιγμές ανίας. Εξ αρχής ο εαυτός δείχνει σημεία αυτεπίγνωσης, συνοχής, αυτενέργειας, επιλογής.

Ο Trevarthen παρατήρησε στα βρέφη μια κατάσταση του νου που ονόμασε *διαλογισμό*⁵⁹, δηλαδή μια δημιουργική εμπειρία στοχασμού, διαφορετική από τον ύπνο ή την αδιαφορία, ένα τρίτο είδος έμφυτου κινήτρου, μετά το επικοινωνείν με πρόσωπα και το πράττειν με αντικείμενα: το βρέφος αφουγκράζεται τις κινήσεις του, αγγίζει τα χέρια και το πρόσωπό του, κοιτάζει τα χέρια του καθώς τα κουνά και άλλα παρόμοια. Δεν έχει απαραίτητα επίγνωση της πραγματικότητας εκείνη τη στιγμή, αλλά βλέπει και ακούει τον παρόντα άλλο και κινείται χωρίς να έχει έναν εμφανή σκοπό ή να αγγίζει ένα συγκεκριμένο αντικείμενο⁶⁰. Ο διαλογισμός, που θα μπορούσε να είναι ένα από τα βασικά περιεχόμενα της μόνωσης των βρεφών, εμφανίζεται και όταν το βρέφος είναι στην αγκαλιά της μητέρας.

⁵⁵ Trevarthen (2004b), σ. 28.

⁵⁶ Ο Trevarthen (2012a) επινοεί τον όρο «sociooiesis».

⁵⁷ Trevarthen (2004b), σ. 22.

⁵⁸ «Αυτοποίηση» είναι όρος των Maturana και Varela (1980), τον οποίο υιοθετεί ο Trevarthen.

⁵⁹ Trevarthen (2011a). Ως «διαλογισμός» αποδίδουμε τον όρο «meditation». Ο Trevarthen παραδέχεται ότι ο διαλογισμός, ως κατάσταση του βρεφικού νου, δεν έχει γίνει, όσο θα άξιζε, αντικείμενο της προσοχής των ερευνητών.

⁶⁰ Trevarthen (2012b).

Στην εικόνα ή στο γλυπτό της Παρθένου Μαρίας και του Ιησού, καθώς και σε τόσες απεικονίσεις της σχέσης μητέρας-βρέφους στην τέχνη, όπως η *Benois Madonna* του Leonardo da Vinci, πίνακα που μου επεσήμανε ο ίδιος ο Trevarthen⁶¹, και η *Small Cowper Madonna* του Raphael, είναι πολύ συχνό να βρίσκονται και οι δύο σε μια κατάσταση διαλογισμού: τα βλέμματά τους δεν συναντώνται, κατευθύνονται κάπου αλλού, κοιτούν εμάς ή κάτι άλλο, διαφορετικό ο καθένας τους, κοιτούν προς τα έσω⁶². Περιπλανώνται ο καθένας στις εμπειρίες του, με κύριο σύντροφο τη μνήμη τους. Η δεδομένη σχέση τρέφει τη σκέψη⁶³ και την ανάμνηση.

Κατά το διυποκειμενικό παράδοξο, η επίγνωση του εαυτού είναι ουσιαστικά *συνεργατική επίγνωση, επίγνωση εαυτού-άλλου*. Η αυτενέργεια αναπτύσσεται σε ένα πλαίσιο συμπάθειας. Η ιδιωτική γνώση γεννιέται καθώς μοιραζόμαστε τα νοήματα. Τα άχρονα και άυλα σύμβολα δεν υπάρχουν χωρίς την ενσωμάτωσή τους. Η μοναδικότητα ανθίζει μέσα στην κουλτούρα⁶⁴. Και η ατομική συνείδηση σχετίζεται με τα άλλα πρόσωπα, γίνεται αληθινή *συν-είδηση*.

Φως από τη βρεφική έρευνα

Επιλέγοντας από ένα μεγάλο σώμα ερευνών, θα αναφέρω μόνο μερικές σημαντικές εργασίες, που διαφωτίζουν όψεις της εμπειρίας της μοναξιάς και της μόνωσης στη δυάδα μητέρας-βρέφους, με έμφαση στη διυποκειμενική οπτική.

Ανοικτό διάστημα είναι η μεταφορά που επινόησε ο ερευνητής Joseph Sander, μετά από διεξοδικές παρατηρήσεις αλληλεπιδράσεων βρεφών-μητέρων, για να περιγράψει ένα διάστημα χρόνου που περιλαμβάνει τη σκόπιμη και δημιουργική αποδέσμευση του βρέφους από τις αλληλεπιδράσεις με πρόσωπα, την έκφραση της προσωπικής πρωτοβουλίας, των κινήτρων και των ενδιαφερόντων του⁶⁵. Είναι ήδη φανερό στο τέλος του πρώτου μήνα της ζωής. Αφού η μητέρα έχει φροντίσει επαρκώς το βρέφος, το αφήνει για ένα μικρό χρονικό διάστημα μόνο του με τον εαυτό του, ενώ εκείνη επιδίδεται στις δικές της ενασχολήσεις. Τότε το βρέφος μπορεί, για παράδειγμα, να παίζει με τα δάχτυλά του, να παρακολουθεί τη μητέρα, ή να χτυπά με τα πόδια του ένα παιχνίδι που κρέμεται πάνω από την κούνια του. Αυτό το χρονικό διάστημα είναι ίσης σημασίας με τις δεσμεύσεις με τα πρόσωπα, ενθαρρύνεται από τη μητέρα και συμβάλλει στη δημιουργία μιας αίσθησης προσωπικής επάρκειας και αυτονομίας. Πάντως, ο Sander δίνει περισσότερη έμφαση στην *αβεβαιότητα* και την *ασάφεια*, στην

⁶¹ Trevarthen (προσωπική επικοινωνία, 9 Νοεμβρίου 2010).

⁶² Σε άλλες απεικονίσεις της σχέσης μητέρας-βρέφους στην τέχνη, αναγνωρίζει κανείς την πρωτο-συνομιλία, την από κοινού εστίαση της προσοχής στο ίδιο ενδιαφέρον αντικείμενο ή φαινόμενο, τη δείξη (το βρέφος δείχνει στη μητέρα κάτι που το ενδιαφέρει) κ.λπ. Αυτά είναι άλλες μορφές συνύπαρξης, εκδηλώσεις της πρωτογενούς (πρόσωπο-πρόσωπο) και της δευτερογενούς (πρόσωπο-πρόσωπο-αντικείμενο) διυποκειμενικότητας.

⁶³ Hobson (2002/2006).

⁶⁴ Trevarthen (2002). Σχετικά με το ζήτημα αυτό, ο Stern (2004, σ. 109) παρατήρησε ότι η δύναμη της διυποκειμενικής επαφής για τη διαμόρφωση της προσωπικής ταυτότητας δεν έχει εκτιμηθεί μέχρι τώρα όσο θα άξιζε.

⁶⁵ Sander (1983a, 1983b).

Leonardo da Vinci *Benois Madonna* (1478,
The Hermitage, Αγία Πετρούπολη, Ρωσία)

Raphael, *The Small Cowper Madonna* (1505, National Gallery of Art, Ουάσινγκτον, Η.Π.Α.)

αμφιθυμία, που χαρακτηρίζουν αυτή την εμπειρία ζωής και την καθιστούν δημιουργική, ένα χωροχρονικό πλαίσιο εμφάνισης του καινούριου. Η ικανότητα να διατηρούμε τη συνοχή του εαυτού μας ενώπιον της αβεβαιότητας είναι ένα δείγμα ωριμότητας.

Μια άλλη όψη της αποδέσμευσης του βρέφους περιέγραψε η ερευνήτρια Virginia Demos. Αν το βρέφος νιώσει δυσφορία σε μια κατάσταση μόνωσης και έχει ήδη παίζει με επιτυχία με κάποιο αντικείμενο, είναι πολύ πιθανό να ρυθμίσει τη δυσφορία του επανεστιάζοντας την προσοχή του στο αντικείμενο αυτό. Έχει το έμφυτο κίνητρο να αναζητήσει ξανά το αντικείμενο. Το ενδιαφέρον του για το αντικείμενο επιτελεί μια οργανωτική λειτουργία⁶⁶. Φαίνεται ότι οι περιόδοι αποδέσμευσης του βρέφους είναι οι

⁶⁶ Demos (1989), Demos & Kaplan (1986).

πρωταρχές των απρόσωπων ενδιαφερόντων που με πάθος επιδιώκουμε στη μεταγενέστερη ζωή μας: τέχνη, επιστήμη και άλλες πτυχές της ανθρώπινης δημιουργικής δραστηριότητας, κάτι που επισήμαναν με έμφαση ορισμένοι (όχι πολλοί, είναι αλήθεια) ψυχαναλυτές⁶⁷.

Πιο πρόσφατα, η ερευνήτρια των βρεφών Vasudevi Reddi υποστήριξε ότι η επιστήμη της Ψυχολογίας χρειάζεται να βρει μια ισορροπία ανάμεσα στη δέσμευση και στην αποδέσμευση, στην εμπλοκή και στην απεμπλοκή⁶⁸.

Ένα ανθρώπινο χάρισμα, το *χιούμορ* και το *αστείο*, που η ίδια ερεύνησε στα βρέφη, παραδόξως δεν εκφράζει μόνον σύνδεση, αλλά και αποσύνδεση. Η έρευνα δείχνει ότι τα βρέφη μπορούν να *πειράζουν* τους άλλους, όπως όταν με τρόπο προκλητικό δεν συμμορφώνονται, ή προσποιούνται πως προσφέρουν ένα αντικείμενο και αμέσως το αποσύρουν, ή διακόπτουν τις δραστηριότητες των άλλων. Αυτή η αυτόνομη δράση, η πρωτοβουλία, σημαίνει ότι μπορούν να αντιτίθενται στις προσδοκίες των άλλων, να αρνούνται να μοιραστούν κάτι, να παρανοούν, να μη νιώθουν τον άλλον, καταστάσεις που συνήθως σχετίζονται με την ανάδυση του αστείου. Τα βρέφη έχουν ανάγκη το μη προβλέψιμο, την έκπληξη. Όποιο και αν είναι το κίνητρο του παιγνιώδους πειράγματος – και η ανία κατά τη μόνωση είναι ίσως ένα τέτοιο κίνητρο –, αυτό που προσφέρει είναι η εμπάθυνση και ο εμπλουτισμός της επικοινωνίας, υποστηρίζει η Reddy. Με αυτού του τύπου το αστείο, που φαινομενικά αποσυνδέει, οι εταίροι της σχέσης έρχονται πιο κοντά. Επομένως, η μοναξιά υποθέτω ότι θα γίνει πολύ επώδυνη και η ανάγκη για μόνωση δεν θα ικανοποιείται όταν η δέσμευση και η αποδέσμευση μέσω του αστείου παρεμποδίζονται – ή, όπως πολύ απλά θα σκεφτόταν κανείς, όταν δεν εκφράζουμε και δεν μοιραζόμαστε τη χαρά της ζωής, το Μεγάλο Αστείο του Κόσμου⁶⁹.

Όταν το βρέφος νιώθει υπερ-φορτωμένο ή ματαιωμένο από τη μητέρα, εκδηλώνει την *αποστροφή του βλέμματος* (κοιτάζει μακριά από αυτήν)⁷⁰. Μπορεί να παίξει με τη μητέρα το παιχνίδι «σε κνηγώ και μου ξεφεύγεις», όπως το περιέγραψαν με τις συστηματικές παρατηρήσεις τους οι Beatrice Beebe και Daniel Stern⁷¹. Όταν η μητέρα διεγείρει υπερβολικά το βρέφος, αυτό δεν έχει άλλη λύση παρά την *απόσυρση*: κάνει πίσω, κρεμά το κεφάλι του προς τα κάτω, το γυρίζει κατά 90 μοίρες, στρέφει το σώμα του προς την άλλη πλευρά, τραβά το χέρι του από τη μητέρα και καταλήγει ακίνητο, χωρίς να αντιδρά, παρά το ότι η μητέρα επιμένει να το κάνει να ανταποκριθεί. Η ίδια στο τέλος έχει μια έκφραση λύπης και ματαίωσης, και είναι πιθανόν να απομακρύνει το παιδί της. Κατά τους Beebe και Stern, το βρέφος μοιάζει να λέει στη μητέρα του⁷²:

⁶⁷ Eagle (1981), Storr (1988) και Modell (1993).

⁶⁸ Reddy (2008).

⁶⁹ Κουγιουμουτζάκης (2010).

⁷⁰ Field (1981). Βλ. και Murray & Andrews (2000/2001).

⁷¹ Beebe & Stern (1977).

⁷² Beebe & Lachmann (1988).

Το αστείο: σύνδεση και αποσύνδεση

Όταν είμαι κοντά σου, νιώθω υπερβολικά διεγερμένο και κατακλυσμένο. Νιώθω ότι κινείσαι κατά πάνω μου. Όποια κίνηση και να κάνω σε σχέση με σένα, δεν μπορώ να βρω έναν τρόπο να νιώσω άνετα. Δεν μπορώ να δεσμευτώ με σένα, ούτε να αποδεσμευτώ από σένα.

Αν αυτό το παιχνίδι είναι η συνήθης αλληλεπίδραση μητέρας-βρέφους και αν η μητέρα δυσκολεύεται να αντέξει την αποδέσμευση του παιδιού της, το βρέφος οικοδομεί την προσδοκία μιας ελλειμματικής ρύθμισης από τη μητέρα, που είναι ένα πρόβλημα χωρίς επανόρθωση. Είναι η εμπειρία του να «νιώθω μόνος/η με την παρουσία της μητέρας» (ή ενός άλλου γενικά), καθώς και η *αμυντική προτίμηση για απόσυρση* όταν βρίσκεται κανείς ενώπιον της διέγερσης και του στρες.

Γνωστές πειραματικές έρευνες με βρέφη κατέδειξαν τις αρνητικές επιπτώσεις σε αυτά της *διατάραξης της επικοινωνίας με τη μητέρα τους*. Στο *Πείραμα του Ανέκφραστου Προσώπου*, το οποίο πραγματοποίησε ο Edward Tronick⁷³, ζητείται από τη μητέρα, μετά από μια επιτυχή φυσική αλληλεπίδραση με το βρέφος της, να «παγώσει» το πρόσωπό της και να μην αντιδρά σε καμία πρόσκληση του τελευταίου για δύο λεπτά. Το βρέφος μάταια προσπαθεί να «ξαναζωντανέψει» τη μητέρα και οι προσπάθειές του κλιμακώνονται συνήθως σε δυσφορία, μεγάλη κινητική ανησυχία και κλάμα.

⁷³ Tronick, Als, Abramson, Wise, & Brazelton (1978) και Weinberg & Tronick (1996).

Harold Harvey, *Μητέρα και παιδί* (1918, Εθνικό Μουσείο και Πινακοθήκη, Κάρντιφ, Ουαλία)

Στο *Πείραμα με το Διπλό Βίντεο*, το οποίο σχεδίασαν οι Lynne Murray και Colwyn Trevarthen⁷⁴, αρχικά το βρέφος και η μητέρα είναι σε χωριστά δωμάτια και αλληλεπιδρούν μέσω μιας οθόνης. Η αλληλεπίδραση είναι ζωντανή. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται στο βρέφος ένα λεπτό περίπου μαγνητοσκοπημένης μητρικής συμπεριφοράς από την προηγούμενη αλληλεπίδραση. Αυτό το λεπτό δεν είναι συγχρονισμένο με τις αντιδράσεις του βρέφους στην τωρινή αλληλεπίδραση. Το βρέφος δεν εξαπατάται. Η πιο συνήθης αντίδρασή του είναι η δυσφορία και η αποστασιοποίηση. Και, όταν παίζεται στη μητέρα ένα απόσπασμα από τη μη συγχρονισμένη συμπεριφορά του βρέφους, εκείνη εκδηλώνει δυσφορία, ανησυχία για το τι μπορεί να συμβαίνει στο βρέφος, ακόμη και αυτομομφή. Το βρέφος χρειάζεται λίγο χρόνο για να συνέλθει από αυτά τα μικρά πειραματικά τραύματα. Και στα δύο πειράματα, φαίνεται ότι *δεν μπορεί να είναι ούτε μαζί με τη μητέρα ούτε χωρίς αυτήν*.

⁷⁴ Murray & Trevarthen (1985).

**Το πείραμα του ανέκφραστου προσώπου
(Tronick, Als, Abramson, Wise, & Brazelton, 1978)**

Αυτό που φαίνεται να έχει σημασία στις ανθρώπινες σχέσεις εξ αρχής είναι η προσδοκία, η πιθανότητα και η ελπίδα της επανόρθωσης. Το ανεπιτυχές ταίριασμα είναι αναπόσπαστο στοιχείο κάθε σχέσης μητέρας-βρέφους, ένα θέμα που, όπως άκουσα χθες στη συνάντηση του Εργαστηρίου Ψυχολογίας του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, απασχολεί ερευνητικά τη συνάδελφο Θεανώ Κοκκινάκη. Έχει βρεθεί ότι στις συνήθεις παιγνιώδεις αλληλεπιδράσεις μητέρας-βρέφους, υπάρχει ταίριασμα μόνον στο 30% του χρόνου που είναι μαζί⁷⁵. Η δυνατότητα των μελών της δυάδας να αντιλαμβάνονται και να επανορθώνουν σχετικά γρήγορα τις διαταραχές στην εναρμόνισή τους φαίνεται ότι επιτελεί μια σπουδαία οργανωτική λειτουργία για τη βρεφική εμπειρία. Τελικά, η διαταραχή της επικοινωνίας μπορεί ακόμη και να αποβεί ωφέλιμη για το ίδιο⁷⁶.

Η επανόρθωση πάσχει στη δυάδα βρέφους-καταθλιπτικής μητέρας. Το βρέφος πρέπει να στηριχτεί στην αυτορρύθμιση, γιατί η αμοιβαία ρύθμιση είναι ανεπαρκής. Η απόσυρση και η απόγνωση είναι οι τυπικές αντιδράσεις των βρεφών που έχουν καταθλιπτικές μητέρες στο πείραμα του ανέκφραστου προσώπου και στο πείραμα με το

⁷⁵ Tronick (1989).

⁷⁶ Beebe & Lachmann (1994).

Το πείραμα με το διπλό βίντεο (Murray & Trevarthen, 1985)

διπλό βίντεο⁷⁷. Το μάθημα που διδάσκονται τα βρέφη των καταθλιπτικών μητέρων είναι ότι η λύπη είναι κυρίαρχο χαρακτηριστικό όλων των ανθρώπινων σχέσεων, όπως έδειξαν οι έρευνες της Tiffany Field και των συνεργατών της⁷⁸. Τα βρέφη μαθαίνουν ότι αυτό που μοιράζεται κανείς τελικά σε μια σχέση είναι η καταθλιπτική διάθεση⁷⁹. Η ανάπτυξή τους προσανατολίζεται προς μια τοξική μορφή αυτορρύθμισης και αμοιβαίας ρύθμισης, στην οποία αυτό που πρέπει να καταφέρει το παιδί να ρυθμίζει σε κάθε ανθρώπινη σχέση είναι η διαρκής θλίψη και ματαίωση, αλλά και η αδυναμία διαφυγής από τη σχέση. Όπως απεικονίζεται στον πασίγνωστο πίνακα του Picasso με τίτλο «Μητέρα και παιδί».

⁷⁷ Ενδεικτικά: Cohn, Matias, Tronick, Connell, & Lyons-Ruth (1986) και Field, Sandberg, Garcia, Vega-Lahr, Goldstein, & Guy (1985).

⁷⁸ Field, Healy, Goldstein et al. (1988).

⁷⁹ Tronick (2005).

Pablo Picasso, *Μητέρα και παιδί* (1905, Staatsgalerie, Στουτγκάρδη, Γερμανία)

Οι έρευνες της Field έγιναν σε δείγματα μητέρων που αντιμετώπιζαν και άλλα προβλήματα, οικονομικο-κοινωνικής φύσης κυρίως. Μια άλλη ερευνήτρια των βρεφών, η Lynne Murray, παρακολούθησε τα βρέφη καταθλιπτικών μητέρων που δεν ήταν υψηλού κινδύνου, από τη γέννησή τους μέχρι το 16ο έτος της ηλικίας τους⁸⁰. Παρατήρησε ότι οι καταθλιπτικές μητέρες είναι απορροφημένες από τον εαυτό τους, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να ανταποκριθούν με διαίσθηση και ευαισθησία στο βρέφος τους, να μην μπορούν να εκδηλώσουν αυτό που ο ψυχαναλυτής D. W. Winnicott είχε ονομάσει *πρωτογενή μητρική ενασχόληση*. Είτε αποσύρονται είτε παρεμβαίνουν υπερβολικά.

⁸⁰ Murray (2009) και Murray, Halligan, & Cooper (2010).

Η απευθυνόμενη στα βρέφη διαισθητική ομιλία της μητέρας, που διακρίνεται από υψηλότερο τόνο, πιο αργό ρυθμό και επαναλήψεις, καθώς και από περιγράμματα υψηλής έντασης, πάσχει. Η μητέρα αυτή απευθύνει λιγότερο τον λόγο προς το παιδί της. Η φωνή της έχει χαμηλό τονικό ύψος και επαναλαμβανόμενα περιγράμματα χαμηλής έντασης, που την κάνουν να ακούγεται επίπεδη και μονότονη, όπως είναι η λυπημένη φωνή ενός μη καταθλιπτικού ενηλίκου. Η μονότονη επανάληψη, από μόνη της, σημαίνει ότι η μητέρα δεν προσαρμόζεται στις ανάγκες του βρέφους. Το περιεχόμενο αυτής της ομιλίας έχει αρνητική χροιά, καθώς αντανακλά τις προσωπικές έγνοιες της μητέρας και συνήθως εκφράζει εχθρότητα, περισσότερη ή λιγότερη, προς το βρέφος. Η λυπημένη φωνή της μητέρας είναι πιθανό να ενεργοποιεί, μέσω των κατοπτρικών νευρώνων ή κάποιου άλλου μηχανισμού, ακριβώς αυτές τις περιοχές του εγκεφάλου του βρέφους που σχετίζονται με τις αρνητικές συναισθηματικές διαθέσεις. Και η επανάληψη της φωνής αυτής κάνει το βρέφος να εμπεδώνει το καταθλιπτικό μάθημά του⁸¹.

Τα παιδιά των καταθλιπτικών μητέρων αναπτύσσουν από τη βρεφική ηλικία μια μορφή δεσμού που είναι ανασφαλής και, ιδιαίτερα, *ανασφαλής-αποφευκτική*⁸². Ακόμη και αν οι μητέρες τους γίνουν πιο δοτικές και ευαίσθητες με την πάροδο του χρόνου, τα παιδιά αυτά αποφεύγουν συχνά την επαφή με τη μητέρα. Και αυτό με τη σειρά του είναι πολύ πιθανό να τα στερεί από την παροχή της φροντίδας και της υποστήριξης που έχουν ανάγκη, αυξάνοντας έτσι την ευπάθειά τους απέναντι στη μοναξιά. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται και από το εύρημα της Murray ότι τα παιδιά των καταθλιπτικών μητέρων είναι πιο πιθανό να εμφανίζουν στο πέμπτο έτος της ζωής τους προβλήματα στις σχέσεις με τους συνομηλίκους, κυρίως απροθυμία να ανταποκριθούν σε αυτούς και επιθετικότητα. Αλλά και από το εύρημα ότι τα ίδια παιδιά στο 16ο έτος της ηλικίας τους είναι ευάλωτα στην κατάθλιψη⁸³.

Η *αυτορρύθμιση*, λοιπόν, και η *αλληλεπιδραστική, αμοιβαία ρύθμιση* συμβαδίζουν και διαμορφώνουν η μία την άλλη⁸⁴. Η υπερβολική αυτορρύθμιση του βρέφους λαμβάνει χώρα σε βάρος της αμοιβαίας ρύθμισης και το αντίστροφο. Ο επιθυμητός στόχος είναι μια *ισορροπία* ανάμεσα στις δύο μορφές ρύθμισης⁸⁵. Η ψυχοβιολογική ρύθμιση είναι *δυναμική* – οι *δυναμικές καταστάσεις της συνειδητότητας*, κατά την έκφραση του Edward Tronick⁸⁶. Αυτή η ιδέα, που βασίζεται σε ερευνητικά ευρήματα στα βρέφη, είναι άλλο ένα στοιχείο που υποστηρίζει την παράδοξη φύση της μοναξιάς.

Οι έρευνες της Maya Gratier με τις δυνάδες μητέρων-βρεφών αποκάλυψαν σημαντικά ευρήματα, μεταξύ άλλων, για τη μοναξιά και των δύο μελών της σχέσης. Σε μία από τις έρευνες αυτές⁸⁷, όσες Ινδές μητέρες, μετανάστριες στην Αγγλία, ήταν απομακρυσμένες από τις δικές τους οικογένειες, χωρίς ιδιαίτερη υποστήριξη και με έντονη την *έλλειψη της αίσθησης του ανήκειν*, είχαν αλληλεπιδράσεις με τα βρέφη τους

⁸¹ Marwick & Murray (2008) και Murray, Marwick, & Arteché (2010).

⁸² Murray (2009).

⁸³ Murray, Arteché, Fearon, Halligan, Goodyer, & Cooper (2011).

⁸⁴ Beebe & Lachmann (1994) και Gianino & Tronick (1988).

⁸⁵ Beebe, Knoblauch, Rustin, & Sorter (2003a) και Tronick (1989).

⁸⁶ Tronick (2005).

⁸⁷ Gratier (2003).

στις οποίες η μουσικότητα είχε διαταραχτεί και η ζωτικότητα του φωνητικού αυτοσχεδιασμού είχε χαθεί. Η συνοχή της ταυτότητας των μητέρων αυτών, η αυτοπεποίθηση, ο προσανατολισμός στο μέλλον και η ελπίδα, όλα ήταν αρνητικά επηρεασμένα και συνέβαλαν στην αποξένωση και τη μοναξιά τους, που είχε αντίκτυπο στα βρέφη. Αυτά δυσκολεύονταν να εξερευνήσουν και να επινοήσουν νέους, βασισμένους στην κουλτούρα, τρόπους προσωπικής έκφρασης, μοιράσματος των εμπειριών, τρόπους «να είναι κανείς μαζί με τον άλλο στον χρόνο».

Σε μια άλλη έρευνα της Gratier με μητέρες που είχαν οριακή διαταραχή προσωπικότητας⁸⁸, τα βρέφη διαλέγονταν όχι με μία μητρική φωνή, αλλά με πολλές διαφορετικές μητέρες και φωνές, αποτέλεσμα της τυπικής αστάθειας που εμφανίζουν τα άτομα αυτά. Η διαταραχή της ταυτότητας, η δυσκολία να είναι κανείς μόνος και ο τρόμος στην ιδέα της εγκατάλειψης, ως βασικές δυσκολίες της οριακής διαταραχής, είναι πιθανό να προσδιόριζαν τη συμπεριφορά και των μητέρων αυτών, αυξάνοντας τη μοναξιά των βρεφών τους μέσα στη σχέση. Τα βρέφη έμοιαζαν να έχουν χάσει την εμπιστοσύνη στις μητέρες τους, έδειχναν απόμακρα, ανησυχητικά ήσυχα, ανέκφραστα.

Ποια σχέση μπορεί να έχει η *μίμηση* με τη μοναξιά και τη μόνωση; Στις εργαστηριακές έρευνες του πρωτοπόρου ερευνητή της βρεφικής μίμησης Γιάννη Κουγιουμουτζάκη και των συνεργατών του⁸⁹, μερικά νεογνά και μεγαλύτερα βρέφη απέφευγαν ενεργά τον ερευνητή. Δεν ανταποκρίνονταν στα πρότυπα μίμησης που πρόβαλε εκείνος. Ήταν σα να ήθελαν να τα αφήσουν μόνα ή μόνα με τη μητέρα – και αυτό πράγματι έγινε. Οι έρευνες διεξήχθησαν «με την άδεια του νεογνού»⁹⁰.

Όπως αναφέρει ο Κουγιουμουτζάκης⁹¹, ένα κρίσιμο στοιχείο στη σχέση του ερευνητή με τα βρέφη ήταν ο *σεβασμός* προς αυτά. Σεβασμός προς τον δικό τους χώρο, χρόνο και προς τις συγκινήσεις τους. Σεβασμός προς την προθυμία τους να καταλάβουν, το ενδιαφέρον τους, το δικαίωμά τους για εναλλαγή της σειράς στους πρώτους αυτούς διαλόγους, την αργή σκέψη τους ή την τάση τους να αντιδρούν νωρίτερα από ό,τι θα περίμενε ο ερευνητής, τις δημιουργικές τους προσπάθειες. Το να σέβεται κανείς τον προσωπικό χώρο και χρόνο των παιδιών και να δείχνει τακτ στην επαφή μαζί τους σημαίνει ουσιαστικά ότι σέβεται την ανάγκη τους για μόνωση και ιδιωτικότητα⁹². Αυτό που στις έρευνες αυτές περιγράφεται ως *ευελιξία*⁹³, ίσως να είναι μια έκφραση αυτού του σεβασμού.

⁸⁸ Gratier & Apter-Danon (2009).

⁸⁹ Kugiumutzakis (1993, 1998, 1999) και Kugiumutzakis, Kokkinaki, Markodimitraki, & Vitalaki (2005).

⁹⁰ Kugiumutzakis (1998), σ. 65.

⁹¹ Kugiumutzakis (1998), σ. 68.

⁹² Το παιδαγωγικό τακτ, με το οποίο ενσυνείδητα ο ενήλικος δείχνει τον σεβασμό του προς τον προσωπικό, ιδιωτικό, ίσως μυστικό κόσμο των παιδιών, το ανέλυσαν παιδαγωγοί, όπως ο Max van Manen. Βλ. van Manen & Levering (1996).

⁹³ Kugiumutzakis (1993), σ. 26.

Μίμηση στα νεογνά και στα βρέφη (π.χ. Kugiumutzakis, 1985, 1998)

Το κράτημα, η αναμονή και ο σεβασμός προς την αδιατάρακτη συνέχεια ύπαρξης του νεογνού, όλα αυτά σχετίζονται με τη νεογέννητη αναγκαιότητα να είναι μόνο και την ικανότητά του να είναι μόνο. Μαζί με την έμφυτη επιθυμία για ανθρώπινη επαφή, και αυτά αποτέλεσαν το *λίκνο της μίμησης*.

Το κράτημα ήταν κυριολεκτικό στις περιπτώσεις που στις παραπάνω έρευνες για τη μίμηση ο ερευνητής έπαιρνε στα χέρια του το νεογνό. Όταν εξεταζόταν η φωνητική μίμηση, η *φωνή* του ερευνητή και ο ρυθμός που υπήρχε κατά την επανάληψη του φωνητικού προτύπου (π.χ., «α-α-α-α») μπορεί να πρόσφεραν στο βρέφος νοητικό κράτημα και την αίσθηση ότι ο ερευνητής το *περιέχει*⁹⁴. Αλλά και η φωνητική μίμηση του βρέφους είναι πιθανό να κράτησε και να διατήρησε αμείωτο το ενδιαφέρον, την περιέργεια και την επιμονή του ερευνητή. Το κράτημα, η αναμονή και ο σεβασμός φαίνεται ότι αποτέλεσαν ένα πλαίσιο *μοιρασμένης μάθησης*, στο οποίο το βρέφος και ο ερευνητής ήταν *ταυτόχρονα δάσκαλοι και μαθητές*⁹⁵, ανοιχτοί ο ένας στον άλλον. Και

⁹⁴ Gratier & Trevarthen (2007).

⁹⁵ Trevarthen (2004a).

Μίμηση στα νεογνά και στα βρέφη (π.χ., Kugiumutzakis, 1999· Kugiumutzakis, Kokkinaki, Markodimitraki, & Vitalaki, 2005)

είναι αυτό, το λίκνο της σκέψης και της μάθησης. Ας μην ξεχνούμε: ο σεβασμός είναι παιδαγωγική αξία⁹⁶.

Μπαίνει κανείς στον πειρασμό να υποθέσει ακόμη ότι η περίοδος προσαρμογής (το διάστημα των 40 έως 100 δευτερολέπτων) προτού ο ερευνητής παρουσιάσει στα νεογνά τα πρότυπα προς μίμηση θα μπορούσε να έχει προετοιμάσει, ως μια μάλλον μοναχική κατάσταση ή ως ένα διάστημα στο οποίο ενοικεί ένας δυνητικός άλλος, το ενδιαφέρον του νεογνού. Με άλλα λόγια, θα μπορούσε να έχει παράσχει το γόνιμο έδαφος για να καλλιεργηθεί η προσδοκία και η προσμονή για τον άλλο, επομένως για να ανθίσει η μίμηση. Αυτή η προσμονή για έναν πραγματικό άλλο ήταν εμφανής στην έρευνα των Μαζοκοπάκη και Κουγιουμουτζάκη για τη μουσική συντροφικότητα⁹⁷, έρευνα για την οποία ακούσατε περισσότερα σήμερα στο σχετικό Συμπόσιο.

Στην έρευνα αυτή, που γινόταν στο φυσικό περιβάλλον των βρεφών, αυτά άκουγαν τέσσερα ηχογραφημένα τραγούδια⁹⁸. Σε μία από τις συνθήκες της έρευνας, τα βρέφη ήταν μόνα με την άγνωστη ερευνήτρια, που δεν αλληλεπιδρούσε μαζί τους. Οι

⁹⁶ Trevarthen (2011b).

⁹⁷ Mazokopaki & Kugiumutzakis (2009).

⁹⁸ Τα τραγούδια ήταν: *Η βαρκούλα του ψαρά, Το μικρό καράβι, Δεν περνάς Κυρα-Μαρία και Το λεμονάκι*. Βλ. Mazokopaki & Kugiumutzakis (2009).

**Μαζί με τον δυνητικό άλλο και περιμένοντας τον μουσικό άλλο
(Mazokopaki & Kugiumutzakis, 2009)**

τυπικές αντιδράσεις τους στο άκουσμα των τραγουδιών, μετά την αρχική έκπληξη, ήταν το ενδιαφέρον, η ευχαρίστηση, η χαρά, η έξαρση, ο ρυθμικός συγχρονισμός. Πολυτροπική έκφραση, όπως φωνοποιήσεις, χειρονομίες και κινήσεις χορού, μόνα τους ή σε συνδυασμούς, ήταν η αντίδραση των βρεφών, με πιο συχνές τις χορευτικές κινήσεις. Στο τέλος κάθε τραγουδιού υπήρχε μια παύση σιωπής 10 δευτερολέπτων και μετά από αυτή άρχιζε πάλι το τραγούδι, αλλά μόνον η πρώτη στροφή του. Στα μεσοδιαστήματα της σιωπής, τα βρέφη εκδήλωναν, με μικρότερη συχνότητα, τις ίδιες αντιδράσεις. Είναι, άραγε, αυτές δείγματα της προσδοκίας τους ότι ένας πραγματικός μουσικός ή πολιτισμικός άλλος θα πάρει τη θέση του δυνητικού άλλου; Είναι δείγματα της πρόσκλησης των βρεφών προς τον πραγματικό μουσικό άλλο, προς την άδουσα μητέρα; Να είναι αυτό το σχήμα του υπάρχειν μαζί με έναν μουσικό ή πολιτισμικό άλλο, για να παραφράσουμε τον Stern; Πολύ πιθανόν. Είναι ο ρυθμός της σιωπής. Και η φωνή της μητέρας που υπονοούν τα τραγούδια – καμιά φορά μια σιωπηλή φωνή –, είναι ένας πλούσιος φορέας ιστορίας και κουλτούρας.

Ποια θα μπορούσε να είναι η σχέση της μοναξιάς με τη χρονικά απομακρυσμένη μίμηση, δηλαδή τη μίμηση που εκδηλώνεται ένα χρονικό διάστημα μετά την

παρουσίαση του προτύπου ή/και κατά την απουσία του προσώπου που παρουσίασε το πρότυπο; Ένα μικρό νήπιο με ένα παιχνίδι-τουβλάκι στο αυτί του κάνει πως μιλά στο τηλέφωνο. Ο Jean Piaget υποστήριξε ότι δεν υπάρχει αληθινή μίμηση στους πρώτους μήνες της ζωής και τοποθέτησε την πρώτη εμφάνιση της χρονικά απομακρυσμένης μίμησης στο τέλος του δεύτερου έτους. Παρόλα αυτά, έκανε λόγο για τις απαρχές της *αναπαράστασης* κατά την εκ των υστέρων μίμηση⁹⁹. Τότε, ένα *εσωτερικό πρότυπο* μίμησης αντικαθιστά το εξωτερικό πρότυπο. Όταν το βρέφος μιμείται κάτι αρκετό χρονικό διάστημα μετά την πρώτη εμφάνισή του, αυτό σημαίνει, κατά τον Piaget, ότι διαθέτει μια *νοητική εικόνα*, ή ακόμη ότι είναι στα πρόθυρα μιας *νοητικής εμπειρίας*¹⁰⁰.

Πιο πρόσφατα, ένας άλλος ερευνητής της βρεφικής μίμησης, ο Andrew Meltzoff¹⁰¹, διαπίστωσε ότι τα βρέφη μιμούνται δράσεις που είδαν πριν από κάποιο χρονικό διάστημα, το οποίο κυμαίνεται από ένα 24ωρο για τα βρέφη έξι μηνών, μέχρι τέσσερις μήνες και άνω για τα δίχρονα παιδιά. Το ερευνητικό υλικό που συνέλεξε τον οδήγησε να υποθέσει ότι η χρονικά απομακρυσμένη μίμηση προϋποθέτει *μνήμη*¹⁰² και την ικανότητα του βρέφους να συνενώνει πληροφορίες από τις επιμέρους αισθήσεις του σε μια κοινή αναπαράσταση. Τα βρέφη μιμούνταν κάτι, απλά και μόνο παρατηρώντας το. Εκδήλωναν ελευθερία από το συγκεκριμένο πλαίσιο της μίμησης και τη δυνατότητα να *γενικεύουν* τη μίμηση σε νέα πλαίσια, πρόσωπα ή αντικείμενα. Ακόμη, ο Meltzoff υπέθεσε ότι η μίμηση είναι ένας τρόπος που διαθέτει το βρέφος για να προσδιορίσει την ταυτότητα του άλλου. Για παράδειγμα, στη θέα ενός προσώπου, μπορεί να εκδηλώσει μια συμπεριφορά-αποτέλεσμα μίμησης της συμπεριφοράς του ίδιου ή άλλου προσώπου με το οποίο έπαιξε αυτό το παιχνίδι σε προγενέστερη στιγμή. Είναι σα να ρωτά το βρέφος αυτό το πρόσωπο: «Κοίτα τι κάνω! Σου θυμίζει κάτι αυτό; Το αναγνωρίζεις; Εσύ είσαι που παίξαμε μαζί αυτό το παιχνίδι;».

Αν τα βρέφη έχουν τέτοιες δυνατότητες εσωτερικής αναπαράστασης ήδη από τον έκτο μήνα, την ικανότητα να μιμούνται τους άλλους όταν αυτοί είναι απόντες, να γενικεύουν τη μίμηση σε νέες καταστάσεις και να αξιοποιούν τη μίμηση για να ξαναβρούν τον άλλον, τότε η μοναξιά θα προκύψει όταν έχουν δυσκολίες (και) στη χρονικά απομακρυσμένη μίμηση. Αλλά και η μόνωση θα αξιοποιείται με το *μοναχικό μιμητικό παιχνίδι*. Αν σε μια δυάδα μητέρας-βρέφους πάσχει η συρρυθμία, θα είναι άραγε φτωχή και η χρονικά απομακρυσμένη μίμηση, όπως θα ανέμενε κανείς; Ή υπάρχουν μερικά λιγότερο τυχερά βρέφη που επιδίδονται σε αυτού του είδους τη μίμηση με δημιουργικότητα και πρωτοτυπία, ως αντιστάθμισμα των ελλειμμάτων των πραγματικών τους σχέσεων; Οι ερευνητικές προσεγγίσεις της μίμησης θα είχαν ίσως να ωφεληθούν αν λαμβανόταν υπόψη και η πιθανή λειτουργία της στον περιορισμό της μοναξιάς και στην αξιοποίηση του μοναχικού χώρου και χρόνου. «Χωρίς μιμητικό νου, ίσως να μην αναπτύσσαμε ηθικό νου», γράφει ο Meltzoff¹⁰³, ενισχύοντας ακόμη

⁹⁹ Piaget (1951/1962), σ. 62.

¹⁰⁰ Piaget (1951/1962), σ. 71.

¹⁰¹ Meltzoff & Moore (1998) και Meltzoff (2002).

¹⁰² Για περιεκτικές κριτικές ανασκοπήσεις των ερευνών σχετικά με την ανάπτυξη της μνήμης στη βρεφική, αλλά και στις μεταγενέστερες ηλικίες βλ. Μπαμπλέκου (2003, 2011).

¹⁰³ Meltzoff (2002), σ. 36.

περισσότερο τις πιθανές συνδέσεις της μίμησης με την έμφορτη ηθικού νοήματος εμπειρία της μοναξιάς.

Αν οι συγκινήσεις είναι τα κίνητρα ή οι ρυθμιστές της μίμησης και η μίμηση είναι μοίρασμα¹⁰⁴, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την επιθυμία να ξεπεράσει κανείς – και το βρέφος και οι Σημαντικοί Άλλοι – τη μοναξιά ως ένα από τα *κίνητρα της μίμησης*.

Η διυποκειμενική φύση της μοναξιάς στην παιδική ηλικία: Ερευνητικές ενδείξεις

Τελειώνοντας την παρουσίαση μερικών ενδεικτικών ερευνών, θα κάνω μια αναφορά σε ευρήματα από τις έρευνες για τη μοναξιά, τις οποίες διεξήγαγα με τους συνεργάτες μου, στην παιδική ηλικία, και φαίνεται να στηρίζουν τη θεωρία της διυποκειμενικότητας. Τα παιδιά στον αυθόρμητο λόγο τους όριζαν τη μοναξιά ως κάτι που νιώθει κανείς (συγκίνηση;) και τη συνέδεαν με πλήθος διαπροσωπικών αναγκών¹⁰⁵. Στους ίδιους ορισμούς, η μοναξιά αναφερόταν ως ένα βασικό κίνητρο για επαφή¹⁰⁶. Όταν ερωτούνταν τι πρέπει να κάνει ο δάσκαλος για να αντιμετωπίσει τη μοναξιά των μαθητών, ανέφεραν ότι κυρίως πρέπει να αγαπά τα παιδιά και να νοιάζεται για αυτά¹⁰⁷. Η μοναξιά ήταν συνυφασμένη με τις αυτοβιογραφικές αφηγήσεις και τις αναμνήσεις των νεαρών εηλίκων¹⁰⁸. Στα παιδιά, οι αφηγήσεις μοναξιάς εξιστορούσαν όλες την απουσία συντροφικότητας και μοιράσματος¹⁰⁹.

Στις έρευνες αυτές, βρέθηκε ισχυρή σύνδεση της μοναξιάς με τα προβλήματα στις σχέσεις με τους συνομηλίκους (αμοιβαία ρύθμιση), καθώς και με την απόσυρση/κατάθλιψη και με τη διάσπαση της προσοχής (προβληματική αυτορρύθμιση)¹¹⁰. Σύμφωνα με τις δηλώσεις τους, τα παιδιά αντιμετώπιζαν τη μοναξιά κυρίως με την αναζήτηση της επαφής (αμοιβαία ρύθμιση) και με την προσπάθεια για ρύθμιση του συναισθήματος και για γνωστική αναδόμηση/αλλαγή τρόπου σκέψης (αυτορρύθμιση)¹¹¹. Αλλά και όταν εξετάστηκαν οι λόγοι για τους οποίους τα παιδιά επιθυμούν να είναι μόνα, ο στοχασμός και η συγκέντρωση αναδείχτηκαν ως σημαντικές διαστάσεις της μόνωσης, στις οποίες περιλαμβάνονταν και η εγγύτητα με έναν άλλο στη φαντασία – τον δυνητικό άλλο ίσως – (αυτορρύθμιση)¹¹².

Εν αρχή ην μοιρασμένη μοναξιά, μοιρασμένη μόνωση

Ένα βασικό *κίνητρο* για τη στροφή της Ψυχολογίας προς τη διυποκειμενικότητα θα μπορούσε να είναι και η ίδια η μοναξιά. «Η σκιά του Καρτέσιου είχε πέσει πάνω

¹⁰⁴ Kugiumutzakis & Trevarthen (in press).

¹⁰⁵ Galanaki (2008).

¹⁰⁶ Galanaki (2004a, 2008).

¹⁰⁷ Galanaki (2004b).

¹⁰⁸ Γαλανάκη (2006).

¹⁰⁹ Γαλανάκη (υπό έκδοση).

¹¹⁰ Galanaki, Polychronopoulou, & Babalis (2008).

¹¹¹ Besevegis & Galanaki (2010).

¹¹² Galanaki, Mylonas, & Vogiatzoglou (in press).

Η Jacqueline Nadel και το παιδί με αυτισμό. Την αγκαλιάζει αυθόρμητα, αφού εκείνη επί ώρα μιμούνταν τις κινήσεις παιχνιδιού του παιδιού.

στην Ψυχολογία», που θα έλεγε και ο Freud. Μια μερίδα ψυχολόγων δυσφόρησαν με αυτό το ρεύμα που ήθελε έναν άνθρωπο μάλλον ατομικιστή, χωρίς πρόσωπο και ζωτικότητα, μονάδα μέσα σε έναν εξίσου αποπροσωποποιημένο κόσμο. Είναι δυνατόν η Ψυχολογία να βλέπει τον άνθρωπο ως ένα ον ξεκομμένο από τα άλλα ανθρώπινα όντα, ξεκομμένο από τον ίδιο τον εαυτό του; Ορθώς κάποιοι¹¹³ ισχυρίστηκαν ότι μια τέτοια οπτική δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να αυξάνει τη *μεταφυσική μοναξιά* μας. Κανείς δεν αποκλείει η μοναξιά να έδωσε την ώθηση στην ανάπτυξη της θεωρίας της διποκειμενικότητας, όπως άλλωστε αυτή δίνει την ώθηση και στην ανάπτυξη της τέχνης.

Ένα εύλογο ερώτημα που γεννάται ύστερα από όλα αυτά, είναι γιατί η θεωρία της διποκειμενικότητας δεν έχει μέχρι τώρα συμπεριλάβει μια εκτενή συζήτηση της μοναξιάς, ενώ θα ήταν αναμενόμενο. Ίσως η έμφαση στον δυαδισμό, την έμφυτη

¹¹³ McGraw (1995).

Το κοινωνικό ρομπότ και το παιδί με αυτισμό

διαλογικότητα, την ύπαρξη και επίγνωση του άλλου εξ αρχής κ.τ.ό., η οποία ήταν απαραίτητο να υπάρξει για να γίνει σαφής η διαφοροποίηση από την ψυχολογία της «μοναχικής κεφαλής», να είναι υπεύθυνη για την παραμέληση αυτή. Γιατί, αν στη «φυσιολογική» πορεία της συν-ανάπτυξης, εκδιπλώνοντας τη διαλογική μας φύση μαζί με θερμούς Σημαντικούς Άλλους, δεν είμαστε σχεδόν ποτέ μόνοι χάρις στη μνήμη μας, όπως έγραφε ο Daniel Stern, τότε η μοναξιά καθίσταται «μη φυσιολογική», μια παθολογική κατάληξη; Η απάντηση είναι ότι η μοναξιά δεν είναι παθολογία, απόκλιση. Η επιβίωση και η ανάπτυξη δεν υπηρετούνται μόνον από τη δίψα για επικοινωνία, αλλά και από τη μοναξιά, που υποστήριξα, με βάση τη θεωρία της διυποκειμενικότητας, ότι είναι σχεσιακή συγκίνηση και κίνητρο, προίκα και αυτή του ανθρώπινου είδους, καθώς και από τις ώρες της μόνωσης, που είναι αναγκαίες και έχουν αξία. Μοναξιά και μόνωση φαίνεται να είναι εκεί, εξ αρχής. Αυτός είναι ένας τρόπος να φωτίσει κανείς το πρωτογενές παράδοξο της ανθρώπινης φύσης. Χρειάζεται όμως περισσότερο εστιασμένη στο θέμα αυτό έρευνα, ώστε να καταλήξουμε σε στέρεα συμπεράσματα.

Μέσα σε έναν απρόοπτα μεταβαλλόμενο κόσμο, το σύμφωνο με τη φύση και την κουλτούρα μοίρασμα είναι ο κύριος τρόπος επούλωσης του *τραύματος*. Του τραύματος, που εξ ορισμού είναι η ρήξη, η λύση της συνέχειας, και απαλώνεται με τη σύνδεση

μέσω του μοιράσματος. Οι μύριες μορφές που λαμβάνει η παραμέληση, κακοποίηση και εγκατάλειψη των παιδιών σε όλον τον πλανήτη, ο φόβος της οικειότητας, η εποχή του μονολόγου, του ναρκισσισμού και της κατάθλιψης, η καταστροφή του αναγκαίου χρόνου και χώρου της μόνωσης, το ορθολογικό εκπαιδευτικό σύστημα, η «ζωή» στον ηλεκτρονικό, εικονικό κόσμο, τα λεγόμενα κοινωνικά ρομπότ όταν αυτά υποκαθιστούν τα πραγματικά πρόσωπα – ιδέστε μερικές από τις εκδηλώσεις του *χαμένου ανθρωπισμού*, για τις οποίες έχουν μερίδιο ευθύνης και η Ψυχολογία και η Ψυχιατρική. Αυτές οι δύο επιστήμες που, μέχρι σχετικά πρόσφατα, έτρεμαν να φωνάζουν τη μοναξιά και την αγάπη με το όνομά τους.

Μια *διαλεκτική οπτική* της μοναξιάς φαίνεται να είναι η πιο κατάλληλη οπτική αυτής της πολύπλοκης, αντιφατικής εμπειρίας, όπως και η κουλτούρα είναι μια διαλεκτική αφήγηση. Τα παράδοξα της μοναξιάς έχουν πολλά πρόσωπα, που φαίνεται ότι συγκλίνουν στο ακόλουθο ένα: η μοναξιά, ως ουσιώδης ανθρώπινη συνθήκη, πηγάζει από την επώδυνη συνειδητοποίηση ενός *ελλείμματος στη διυποκειμενικότητα*¹¹⁴, μιας *δυσκολίας ή αποτυχίας στο μοίρασμα*. Ωστόσο, η *παρουσία του άλλου* εντός μας και δίπλα μας είναι το ίδιο ουσιώδες από τη γέννηση – και ωριότερα. Αυτός ο άλλος εννοείται στη μόνωσή μας.

Ψυχική υγεία σημαίνει, εκτός των άλλων, ότι μπορούμε να νιώσουμε την πρωτογενή σχεσιακή συγκίνηση της μοναξιάς, γιατί έχουμε υπάρξει μαζί με έναν πραγματικό συμπαθητικό άλλο από την αρχή της ζωής και γνωρίζουμε τις ηδονές της συντροφικότητας. Αναζητούμε έναν πραγματικό συμπαθητικό άλλο από την αρχή, γιατί έχουμε υπάρξει μόνοι χωρίς αυτόν και γνωρίζουμε τον πόνο της μόνωσης. Αν πάσχει το μοίρασμα, η μοναξιά κάνει την εμφάνισή της. Τότε, η μοναξιά μπορεί να γίνει ένας τρόπος να μάθουμε την αξία του μοιράσματος. Και αυτή είναι μία όψη της *ηθικής πολυπλοκότητας* της μοναξιάς. *Όσο περισσότερο μοιραζόμαστε, τόσο περισσότερο είμαστε προορισμένοι να νιώθουμε συνδεδεμένοι και μόνοι. Από το μοίρασμα αντλούμε την ηδονή και τον πόνο.*

Νιώθουμε μοναξιά, άρα μοιραζόμαστε. Μοιραζόμαστε, άρα νιώθουμε μοναξιά. Η μοναξιά είναι κίνητρο, που αποκτά υπόσταση μόνον μέσα στις σχέσεις. Οι ανθρώπινες σχέσεις δεν είναι τέλειες και πάντα έχουν ένα τέλος – με τον έναν ή τον άλλον τρόπο. Αλλά συνεχίζουμε να έχουμε την ελπίδα και την προσδοκία ότι, όσο πιο πολύ μοιραζόμαστε τη μοναξιά μας με τους άλλους, τόσο λιγότερο οδυνηρή θα είναι αυτή. Και αυτή είναι άλλη μία όψη της ηθικότητας της εμπειρίας. Η μοναξιά μοιράζεται. Ή, έχουμε την ευεργετική αυταπάτη ότι μπορούμε να τη μοιραστούμε.

Νιώθουμε μόνοι, αλλά είμαστε πράγματι ποτέ μόνοι; Ο διάλογος με έναν άλλο είναι πάντα παρών. Ή μήπως, καλύτερα, αυτό που είναι πάντα παρόν είναι το *κίνητρο για το διάλογο* με τον άλλο, το κίνητρο να συν-δημιουργούμε *ιστορίες και αφηγήσεις πλήρεις πολιτισμικού νοήματος*;

¹¹⁴ Δεν θα διαφωνούσαν με το συμπέρασμα αυτό και όσοι υιοθετούν μian υπαρξιακή προσέγγιση της μοναξιάς. Για παράδειγμα, μια αξιολογική μελέτη για τη φύση και τις μορφές της μοναξιάς τελειώνει με την έννοια της διυποκειμενικότητας ως ουσίας του ανθρώπινου όντος. Βλ. McGraw (1995).

Tatiana Chuvashева, Δύο (20ός αι., ιδιωτική συλλογή)

«Στην εξέλιξη, την κουλτούρα και την ανάπτυξη, το μοίρασμα είναι τόσο αναγκαίο όσο και ο αέρας που αναπνέουμε»¹¹⁵, έγραψε πρόσφατα ο Γιάννης Κουγιουμουτζάκης, εκφράζοντας μια θεμελιώδη ιδέα της θεωρίας της διυποκειμενικότητας.

Νομίζω πως το ίδιο λέει και ένα παιδί, η 11χρονη Κατερίνα στη γραπτή αφήγησή της για τη μοναξιά. Ένα παιδί που ζει στην απρόοπτα μεταβαλλόμενη Αθήνα. Με αυτή την αφήγηση κλείνω – επίλογος δεν υπάρχει στο θέμα αυτό:

Η μοναξιά είναι κάτι πολύ άσχημο. Νιώθεις ότι δεν έχεις κανέναν που να σε νοιάζεται. Νιώθεις ότι δεν έχεις κανέναν που να σε αγαπά πραγματικά. Είσαι μόνος, χαμένος στη μέση του πουθενά. Η ζωή σου δεν έχει νόημα. Δεν ξέρεις καν γιατί υπάρχεις. Η μοναξιά μοιάζει με μια βροχερή μέρα, έναν γκριζο ουρανό, ένα σκοτεινό μουντό τοπίο. Κάθεσαι στο δωμάτιό σου και σου έρχεται να κλαις, να κλαις, να κλαις. Ξαφνικά όλα αρχίζουν να γίνονται γκριζα στη ζωή σου. Νιώθεις σα να κουβαλάς ένα μεγάλο βάρος στις πλάτες σου. Έτσι είναι. Για μένα, η ζωή χωρίς φίλους και ανθρώπους που τους νιώθεις δικούς σου, δεν έχει νόημα. Αν για κάποιον

¹¹⁵ Kugiumutzakis (2012).

λόγο σταματούσα να ακούω το γέλιο των συμμαθητών και των συμμαθητριών μου, αν σταματούσα να τους βλέπω, να διασκεδάζω μαζί τους, θα σταματούσα να ζω. Αυτοί είναι η ζωή μου. Αυτοί είναι οι άνθρωποι που ξέρω πως μπορώ να στηριχτώ πάνω τους. Αυτοί για μένα είναι ο ήλιος, ο αέρας, το οξυγόνο.

Βιβλιογραφία

- Beebe, B., Knoblauch, S., Rustin, J., & Sorter, D. (2003). Introduction: A systems view. *Psychoanalytic Dialogues*, 13, 775-807.
- Beebe, B., & Lachmann, F. M. (1994). Representation and internalization in infancy: Three principles of salience. *Psychoanalytic Psychology*, 11, 127-165.
- Beebe, B., & Stern, D. N. (1977). Engagement-disengagement and early object experiences. In N. Freedman & S. Grand (Eds.), *Communicative structures and psychic structures* (pp. 35-55). New York: Plenum.
- Bertau, M.-C. (2007). On the notion of voice: An exploration from a psycholinguistic perspective with developmental implications. *International Journal for Dialogical Science*, 2, 133-161.
- Besevegis, E., & Galanaki, E. P. (2010). Coping with loneliness in childhood. *European Journal of Developmental Psychology*, 7, 653-673.
- Bråten, S. (1988). The virtual other: Accounting for protodialogue. In M. E. Carvallo (Ed.), *Nature, cognition and system* (pp. 187-205). Dordrecht: Kluwer Academic.
- Bråten, S. (1995). The creative self-dialogue in children. In G. Kaufmann, T. Helstrup, & K. H. Teigen (Eds.), *Problem solving and cognitive processes* (pp. 283-313). Bergen: Fagbokforlaget.
- Bråten, S. (2009). *The intersubjective mirror in infant learning and evolution of speech*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- Bruner, J. (1983). *In search of mind: Essays on autobiography*. New York/London: Harper.
- Buber, M. (1964). *Between man and man*. London: Collins - Fontana Library. (Original work published 1947)
- Cohn, J. F., Matias, R., Tronick, E. Z., Connell, D., & Lyons-Ruth, K. (1986). Face-to-face interactions of depressed mothers and their infants. In E. Z. Tronick & T. Field (Eds.), *Maternal depression and infant disturbance* (pp. 31-44). San Francisco: Jossey-Bass.
- Γαλανάκη, Ε. (υπό έκδοση). *Μοναξιά: Το παράδοξο της ανθρώπινης φύσης* (πρόλογος: Γ. Κουγιουμουτζάκης). Αθήνα: Gutenberg.
- Γαλανάκη, Ε. (2006). Αναμνήσεις νεαρών ενηλίκων από τη μοναξιά στην παιδική ηλικία. *Ψυχολογία* [Ειδικό τεύχος], 13, 37-55.
- Custodero, L. A. (2005). "Being with": The resonant legacy of childhood's creative aesthetic. *Journal of Aesthetic Education*, 39, 36-57.
- Custodero, L. A. (2007). Συνηχητικά κληροδοτήματα της παιδικής ηλικίας. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ. έκδ.), *Συμπαντική αρμονία, μουσική και επιστήμη. Στον Μίκη Θεοδωράκη* (σσ. 333-346). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Demos, V. (1989). A prospective constructivist view of development. *The Annual of Psychoanalysis*, 17, 287-308.
- Demos, V. & Kaplan, S. (1986). Motivation and affect reconsidered: Affect biographies of two infants. *Psychoanalysis and Contemporary Thought*, 9, 47-72.
- Eagle, M. N. (1981). Interests as object relations. *Psychoanalysis and Contemporary Thought*, 4, 527-565.

- Field, T. (1981). Infant gaze aversion and heart rate during face-to-face interactions. *Infant Behavior and Development*, 4, 307-315.
- Field, T., Healy, B., Goldstein, S., et al. (1988). Infants of depressed mothers show “depressed” behavior even with nondepressed adults. *Child Development*, 59, 1569-1579.
- Field, T., Sandberg, D., Garcia, R., Vega-Lahr, N., Goldstein, S., & Guy, L. (1985). Prenatal problems, postpartum depression and early mother-infant interactions. *Developmental Psychology*, 12, 1152-1156.
- Galanaki, E. P. (2004a). Are children able to distinguish among the concepts of aloneness, loneliness, and solitude? *International Journal of Behavioral Development*, 28, 435-443.
- Galanaki, E. P. (2004b). Teachers and loneliness: The children’s perspective. *School Psychology International*, 25, 92-105.
- Galanaki, E. P. (2008). Children’s perceptions of loneliness. *Hellenic Journal of Psychology*, 5(3), 258-280.
- Galanaki, E. P., Mylonas, K., & Vogiatzoglou, P. S. (in press). Evaluating voluntary aloneness in childhood: Initial validation of the Children’s Solitude Scale. *European Journal of Developmental Psychology*.
- Galanaki, E. P., Polychronopoulou, S. A., & Babalis, T. K. (2008). Loneliness and social dissatisfaction among behaviourally at-risk children. *School Psychology International*, 29(2), 214-229.
- Galanaki, E. P., & Vassilopoulou, H. D. (2007). Teachers and children’s loneliness: Review and implications for education. *European Journal of Psychology of Education*, 22, 455-475.
- Gianino, A., & Tronick, E. (1988). The mutual regulation model: The infant’s self and interactive regulation. Coping and defence capacities. In T. Field, P. McCabe, & N. Schneiderman (Eds.), *Stress and coping across development* (Vol. 2, pp. 47-68). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Gratier, M. (2003). Expressive timing and interactional synchrony between mothers and infants: cultural similarities, cultural differences, and the immigration experience. *Cognitive Development*, 18, 533-554.
- Gratier, M., & Apter-Danon, G. (2009). The improvised musicality of belonging: Repetition and variation in mother-infant vocal interaction. In S. Malloch & C. Trevarthen (Eds.), *Communicative musicality: Exploring the basis of human companionship* (pp. 301-327). Oxford: Oxford University Press.
- Gratier, M., & Trevarthen, C. (2007). Voice, vitality and meaning: On the shaping of the infant’s utterances in willing engagement with culture. Comment on Bertau’s “On the notion of voice”. *International Journal for Dialogical Science*, 2, 169-181.
- Halliday, M. A. K. (1975). *Learning how to mean: Explorations in the development of language*. London: Edward Arnold.
- Hobson, P. (2006). *Το λίκνο της σκέψης: Διερευνώντας την προέλευση της σκέψης* (επιμέλεια ελληνικής έκδοσης: Ό. Μαράτου, μετάφραση: Μ. Σόλμαν). Αθήνα: Παπαζήσης. (Έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2002)
- Kasari, C., & Sterling, L. (2013). Loneliness and social isolation in children with autism spectrum disorders. In R. J. Coplan & J. C. Bowker (Eds.), *The handbook of solitude: Psychological perspectives on social isolation, social withdrawal, and being alone* (pp. 409-426). Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2007). Μίμηση, αριθμοί και ρυθμοί. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ. έκδ.), *Συμπαντική αρμονία, μουσική και επιστήμη. Στον Μίκη Θεοδωράκη* (σσ. 236-294). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2010). *Το μεγάλο αστείο του κόσμου. Επιστημονική παρωδία*. Ηράκλειο: Δοκιμάκης.

- Κουγιουμουτζάκης, Γ., Μαρκοδημητράκη, Μ. & Κοκκινάκη, Θ. (2007). Η θεωρία της έμφυτης διποκευμενικότητας: Βασικές αρχές. Στο *Θέματα Ψυχοδυναμικής και Ψυχοκοινωνικής Παιδοψυχιατρικής. Αφιέρωμα στον Καθηγητή Γιάννη Τσιάντη* (σσ. 489-523). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Kugiumutzakis, G. (1993). Intersubjective vocal imitation in early mother-infant interaction. In J. Nadel & G. Butterworth (Eds.), *New perspectives in early communicative development* (pp. 23-47). London: Routledge.
- Kugiumutzakis, G. (1998). Neonatal imitation in the intersubjective companion space. In S. Bråten (Ed.), *Intersubjective communication and emotion in early ontogeny* (pp. 63-88). New York: Cambridge University Press.
- Kugiumutzakis, G. (1999). Genesis and development of early infant mimesis to facial and vocal models. In J. Nadel & G. Butterworth (Eds.), *Imitation in infancy* (pp. 36-59). New York: Cambridge University Press.
- Kugiumutzakis, G. (2012). Shared voices. Commentary on Trevarthen and Bertau. In M.-C. Bertau, M. M. Gonçalves, & P. T. F. Raggatt (Eds.), *Dialogic formations. Investigations into the origins of the dialogical self* (pp. 69-82). Charlotte, NC: Information Age.
- Kugiumutzakis, G., Kokkinaki, T., Markodimitraki, M., & Vitalaki, E. (2005). Emotions in early mimesis. In J. Nadel & D. Muir (Eds.), *Emotional development: Recent research advances* (pp. 161-182). Oxford: Oxford University Press.
- Kugiumutzakis, G., & Trevarthen, C. (in press). Neonatal imitation. *International Encyclopedia of Social and Behavioural Sciences*. Oxford: Elsevier.
- Κριάρης, Α. Ι. (1977). *Το παιδί στη δημοτική ποίηση της Κρήτης*. Ανάτυπο από το περιοδικό *Κρητική Εστία*.
- Malloch, S., & Trevarthen, C. (2009). Musicality: Communicating the vitality and interests of life. In S. Malloch & C. Trevarthen (Eds.), *Communicative musicality: Exploring the basis of human companionship* (pp. 1-11). Oxford: Oxford University Press.
- Maturana, H., & Varela, F. (1980). *Autopoiesis and cognition*. Dordrecht: Reidel.
- Mazokopaki, K., & Kugiumutzakis, G. (2009). Infant rhythms: Expressions of musical companionship. In S. Malloch & C. Trevarthen (Eds.), *Communicative musicality: Exploring the basis of human companionship* (pp. 185-208). Oxford: Oxford University Press.
- McGraw, J. G. (1995). Loneliness, its nature and forms: An existential perspective. *Man and World*, 28, 43-64.
- Meltzoff, A. N. (2002). Elements of a developmental theory of imitation. In A. N. Meltzoff & W. Prinz (Eds.), *The imitative mind: Development, evolution, and brain bases* (pp. 19-38). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Meltzoff, A. N., & Moore, M. K. (1998). Object representation, identity, and the paradox of early permanence: Steps toward a new framework. *Infant Behavior and Development*, 21, 201-235.
- Modell, A. H. (1993). *The private self*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Μπαμπλέκου, Ζ. (2003). *Γνωστική ψυχολογία: Μοντέλα μνήμης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπαμπλέκου, Ζ. (2011). *Η ανάπτυξη της μνήμης: Γνωστική διαδρομή στην παιδική ηλικία*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Murray, L. (2009). The development of children of postnatally depressed mothers: Evidence from the Cambridge longitudinal study. *Psychoanalytic Psychotherapy*, 23, 185-199.
- Murray, L., & Andrews, L. (2001). *Τα βρέφη δεν είναι μωρά: Ο κοινωνικός κόσμος του βρέφους* (επιμέλεια: Γ. Κουγιουμουτζάκης, μετάφραση: Β. Βελιβασάκη, Μ. Πατεράκη & Γ. Κουγιουμουτζάκης). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Murray, L., Arteche, A., Fearon, P., Halligan, S., Goodyer, I., & Cooper, P. (2011). Maternal postnatal depression and the development of depression in offspring up to 16 years of age. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 50, 460-470.
- Murray, L., Halligan, S., & Cooper, P. (2010). Effects of postnatal depression on mother-infant interactions and child development. In J. G. Bremner & T. D. Wachs (Eds.), *The Wiley-Blackwell handbook of infant development: Vol. 2. Applied and policy issues* (pp. 192-220). New York: Wiley-Blackwell.
- Murray, L., Marwick, H., & Arteche, A. (2010). Sadness in mothers “baby-talk” predicts affective disorder in adolescent offspring. *Infant Behavior and Development*, 33, 361-364.
- Murray, L., & Trevarthen, C. (1985). Emotional regulation of interactions between two-month-olds and their mothers. In T. Field & N. Fox (Eds.), *Social perception in infants* (pp. 177-197). Norwood, NJ: Ablex.
- Peplau, L. A., Miceli, M., & Morasch, B. (1982). Loneliness and self-evaluation. In L. A. Peplau & D. Perlman (Eds.), *Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy* (pp. 135-151). New York: Wiley.
- Piaget, J. (1962). *Play, dreams and imitation in childhood*. New York: Norton. (Original work published 1951)
- Reddy, V. (2008). *How infants know minds*. Cambridge/London: Harvard University Press.
- Reddy, V., & Trevarthen, C. (2004). What we learn about babies from engaging with their emotions. *Zero to Three*, 24, 9-15.
- Σαμαρτζή, Σ. (2003). *Αντίληψη, κατανόηση και κατασκευή του χρόνου: Ψυχο-γνωσιακές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Σαμαρτζή, Σ. (2011). *Ο χρόνος ως πρόβλημα προς επίλυση: Αναπαραστάσεις και γνωστικές στρατηγικές*. Αθήνα: Πεδίο.
- Sander, L. W. (1983a). Polarity, paradox, and the organizing process in development. In J. D. Call, E. Galenson, & R. L. Tyson (Eds.), *Frontiers of infant psychiatry: Vol. 1* (pp. 334-346). New York: Basic Books.
- Sander, L. W. (1983b). To begin with – reflections on ontogeny. In J. D. Lichtenberg & S. Kaplan (Eds.), *Reflections on self psychology* (pp. 85-104). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Smith, A. (1976). Theory of moral sentiments. In D. D. Raphael & A. L. Macfie (Eds.), *The Glasgow edition of the works and correspondence of Adam Smith*. Oxford: Clarendon (Original work published 1759)
- Stern, D. N. (1993). The role of feelings for an interpersonal self. In U. Neisser (Ed.), *The perceived self: Ecological and interpersonal sources of the self-knowledge* (pp. 205-215). New York: Cambridge University Press.
- Stern, D. N. (2004). *The present moment in psychotherapy and everyday life*. New York: Norton.
- Stern, D. N. (2007). Applying developmental and neuroscience findings on other-centred participation to the process of change in psychotherapy. In S. Bråten (Ed.), *On being moved: From mirror neurons to empathy* (pp. 35-47). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- Storr, A. (1988). *Solitude: A return to the self*. New York: Free Press.
- Trevarthen, C. (1998). Explaining emotions in attachment. *Social Development*, 7, 269-272.
- Trevarthen, C. (1999). Musicality and the intrinsic motive pulse: Evidence from human psychobiology and infant communication. *Musicae Scientiae* [special issue], 155-215.

- Trevarthen, C. (2001). Intrinsic motives for companionship in understanding: Their origin, development, and significance for infant mental health. *Infant Mental Health Journal*, 22, 95-131.
- Trevarthen, C. (2002). Making sense of infants making sense. *Intellectica*, 1, 161-188.
- Trevarthen, C. (2004a). How infants learn how to mean. In M. Tokoro & L. Steels (Eds.), *A learning zone of one's own* (pp. 37-60) (SONY Future of Learning Series). Amsterdam: IOS Press.
- Trevarthen, C. (2004b). Learning about ourselves, from children: Why a growing human brain needs interesting companions? *Research and Clinical Center for Child Development, Annual Report*, 26, 9-44.
- Trevarthen, C. (2005a). Action and emotion in development of cultural intelligence: Why infants have feelings like ours. In J. Nadel & D. Muir (Eds.), *Emotional development: Recent research advances* (pp. 61-91). Oxford: Oxford University Press.
- Trevarthen, C. (2005b). First things first: Infants make good use of the sympathetic rhythm of imitation, without reason or language. *Journal of Child Psychotherapy*, 31, 91-113.
- Trevarthen, C. (2009). Human biochronology: On the source and functions of «musicality». In R. Haas & V. Brandes (Eds.), *Music that works: Contributions of biology, neurophysiology, psychology, sociology, medicine, and musicology* (pp. 221-265). Vienna/New York: Springer.
- Trevarthen, C. (2011a). What it is like to be a person who knows nothing? Defining the active intersubjective mind of a newborn human being. *Infant and Child Development*, 20, 119-135.
- Trevarthen, C. (2011b). What young children give to their learning, making education work to sustain a community and its culture. *European Early Childhood Education Research Journal*, 19, 173-193.
- Trevarthen, C. (2012a). Born for art, and the joyful companionship of fiction. In D. Narvaez, J. Panksepp, A. N. Schore & T. P. Gleason (Eds.), *Evolution, early experience and human development* (pp. 202-220). New York: Oxford University Press.
- Trevarthen, C. (2012b). The generation of human meaning: How shared experience grows in infancy. In A. Seeman (Ed.), *Joint attention: New developments in psychology, philosophy of mind, and social neuroscience* (pp. 73-114). Cambridge, MA: The MIT Press.
- Trevarthen, C., Aitken, K. J., Vandekerckhove, M., Delafield-Butt, J., & Nagy, E. (2006). Collaborative regulations of vitality in early childhood: Stress in intimate relationships and postnatal psychopathology. In D. Cicchetti & D. J. Cohen (Eds.), *Developmental psychopathology: Vol. 2. Developmental neuroscience* (2nd ed.) (pp. 65-126). New York: Wiley.
- Tronick, E. Z. (1989). Emotions and emotional communication in infants. *American Psychologist*, 44, 112-119.
- Tronick, E. Z. (2005). Why is connection with others so critical? The formation of dyadic states of consciousness and the expansion of individuals' states of consciousness: coherence governed selection and the co-creation of meaning out of messy meaning making. In J. Nadel & D. Muir (Eds.), *Emotional development: Recent research advances* (pp. 293-315). Oxford: Oxford University Press.
- Tronick, E. Z., Als, H., Abramson, L., Wise, S., & Brazelton, T. B. (1978). The infant's response to entrapment between contradictory messages in face-to-face interaction. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 17, 1-13.
- Turner, V. W. (1982). *From ritual to theatre: The human seriousness of play*. New York: Performance Arts Journal Publications.

- van Manen, M., & Levering, B. (1996). *Childhood's secrets: Intimacy, privacy, and the self reconsidered*. New York: Teachers College Press.
- Weinberg, M. K., & Tronick, E. Z. (1996). Infant affective reactions to the resumption of maternal interaction after the still-face. *Child Development*, 67, 905-914.